

सिद्धसेन दिवाकर कृत
वेदवादद्वात्रिंशिका

भाषाथेनियेचक

पं० श्री सुम्वलालजी संघवी

[भूतपूर्व भारतीयदर्शनशास्त्राध्यापक, गुजरातपुननरव मंदिर, अहमदाबाद,
प्रधान जैनदर्शनाचार्य हिंदु युनिवर्सिटी, बनारस, तथा सम्मान्य दर्शन
शास्त्राध्यापक, भारतीय विद्या भवन, मुंबई]

[भारतीय विद्या - भाग ३, 'सिंधी स्मृति ग्रन्थ' माथी उद्धृत]

प्रकाशक

प्रो० जयन्तकृष्ण ह० द्वे, एम् ए, एलएल बी

ऑनररी रजिस्ट्रार

भारतीय विद्या भवन - मुंबई

भारतीय विद्या ग्रन्थावलि

— प्रकाशित पुस्तक —

*

- १ विमुद्दिमग्ग—बुद्धघोषाचार्यकृत पालीभाषामय महामन्थ मू
संपादक—अध्यापक श्रीयुक्त धर्मानन्द कोसधी १२-०-०
- २ भरतेश्वर चाहुचली रास—गुजराती भाषाप्रणित प्राचीनतम पद्यकृति
संपादक—भाषायां श्री त्रिनविजयजी मुनि ०-१-०
- ३ ज्ञानदीपिका—देवबोधोपाचार्यकृत महाभारत उद्योगपर्वव्याख्या
संपादक—डॉ एस्. के. दे. एम्. ए., पीएच. डी. डाका युनिवर्सिटी १-०-०
- ४ भगवद्गीता भारतीयदर्शनानि च—भगवद्गीतासम्बन्ध विषयक १० संस्कृत व्याख्यान
व्याख्याता—म० म० श्रीमन्मन्तरूपाशास्त्री बलरुत्ता युनिवर्सिटी २-१२-०
- ५ गुजरातीस्वरव्यजनप्रक्रिया—प्रो एल्. टनरकृत आग्ल-
भाषानिधघानुवाद
अनुवादक—अध्यापक श्रीयुक्त धर्मावराम का शास्त्री १-४-०
- ६ चन्द्रलेखा—रुद्रदास कविकृत सट्टक
संपादक—डॉ ए एन्. उपाध्ये, एम्. ए., पीएच. डी ६-०-०

प्राप्तिस्थान

भारतीय विद्या भवन

हारवे रोड, मुम्बई ७

કિંચિત્ પ્રાસ્તાવિક

✽

‘સિદ્ધસેન દિવાકર’ જૈન સપ્રદાયના વહુ જ મોટા અને સર્વ પ્રથમ સમર્થ દાર્શનિક વિદ્વાન્ થઈ ગયા છે. સાપ્તાયિક ઇતિહાસ, તેમને અચિલ ભારતવપવ્યાપી વિક્રમ સુવત્સરના પ્રવર્તક, શકાબ્દ સમ્રાટ વિક્રમાદિત્યના સમકાલીન અને તેના ધર્મપ્રવોધક આચાર્ય બતાવે છે. એક વહુ પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત સુભાષિતા જેના ધન્વતરિ, ક્ષપ્પણક, અમરસિંહ અને કાન્નિદાસાદિ નવ વ્યક્તિયોને, વિક્રમની સમાના નવ રજો તરીકે વળવામા આવી છે તેમાના ‘ક્ષપ્પણક’ તે એ સિદ્ધસેન દિવાકર છે, એમ અનેક વિદ્વાનોનું પ્રામાણિક માનવ્ય છે. એ વિક્રમ તે કોણ અને ક્યારે થઈ ગયો તેનો હજી, ઇતિહાસ દષ્ટિએ, સર્વમાન્ય નિર્ણય થયો નથી અને તેથી તેના સમય સાથે સમ્બંધ ધરાવતા આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકરનો સમય-નિર્ણય પણ હજી અનિશ્ચિત જ વહી શકાય. છતાં તે વિચમના છટ્ટા સૈયાની સમાપ્તિ પહેલાં ક્યારેક થઈ ગયા છે એટલું તો નિશ્ચિતરૂપે વહી શકાય તેમ છે.

જૈન સપ્રદાયના—આસ ઈરીને શ્વેતામ્બર સપ્રદાયના પૂર્વાચાર્યોના તેમનું સ્થાન ઘણું ઝચું અને મોટું છે. તેઓ એક મહાન્ દાર્શનિક અને સમર્થ શાસ્ત્રજ્ઞ થઈ ગયા છે. કવિ તરીકેની તેમની પ્રતિષ્ઠા પણ ઘણી મોટી છે. કલિકાલસવસ્ર આચાર્ય હેમચન્દ્રે યોતાના સિદ્ધહેમ વ્યાકરણમાં, એક સ્થાને વ્યાકરણ પ્રયુક્ત હતાદરણમાં વહુ છે કે ‘અનુ સિદ્ધસેન કવચ’—અર્થાત્ કવિયોમા સિદ્ધસેન શ્રેષ્ઠ છે. ત્રીજે એક સ્થાને હેમચન્દ્રસૂરિ, સિદ્ધસેન સૂરિની સ્તુતિરૂપ કાવ્યકૃતિની પ્રશંસા કરતાં વહે છે કે ‘ક સિદ્ધસેનસ્તુતયો મહાર્થા’ ઇત્યાદિ. સિદ્ધસેનની પ્રતિમા આદિનો પરિચય આપનાર એક વિશિષ્ટ લેખ, ભારતીય વિદ્યાના પ્રસ્તુત (૩) ભાગમા જ, અન્યત્ર પૃષ્ઠ ૧-૨૦ ઉપર, પશ્ચિતવર્ચ શ્રીમુસલમાલતીનો પ્રકાશિત છે, જેના અવલોકનથી, એ સૂરિના પાણ્ડિત્ય આદિનો સારો પરિચય પાઠકોને પ્રાપ્ત થશે.

એ લેખમા પશ્ચિતજીએ, સિદ્ધસેનાચાર્યની ‘વરવાદદ્વારિશિક્ષા’નો પણ યોગેક પરિચય આપ્યો છે. એ દ્વારિશિક્ષા સરેસર, સમુચ્ચ સંસ્કૃત સાહિત્યમા, એક વહુ ગૂઢ અને ગમ્મીર અથવળ રચના છે. દાર્શનિક અને સાહિત્યિક વિદ્વાનોને એનો કશો પરિચય અદ્યાપિ પ્રાપ્ત થયો નથી. એનો માત્ર પણ સમજવો વહુ કઠણ છે. જૈન અને વેદવાદના નિગૂઢ તત્ત્વોનો જેમને પરિપૂર્ણ પરિચય નથી તેમને પ્રસ્તુત દ્વારિશિક્ષાનું કોઈ પણ રહસ્ય વક્ત્રી શકે તેમ નથી. એ જ કારણથી મને લાગે છે કે આન સુધી કોઈ પણ જૈન વિદ્વાને, એના ઉપર કસી ટીકા-ટિપ્પણી આદિ કરી લાગતી નથી. ઘણા સમયથી મારી ઇચ્છા હતી કે પશ્ચિતજી એ દ્વારિશિક્ષાના અર્થ ઉપર કોઈક પ્રકાશ પાડે. એમના જેવો જૈન દાર્શનિક અને સાહિત્યિક સમગ્ર વિદ્વાન્ જૈન સમાજમા અન્ય કોનો કોઈ આજે મારી દષ્ટિમા નથી. જૈનેતર વગમાં પણ કોઈ હશે કે કેમ તેની મને શકા છે. એમના મનમા પણ એ દ્વારિશિક્ષાના ગમીર અર્થોનું જ્વળ ઘણા સમયથી ચાલ્યા ધરતું હતું. ‘ભારતીય વિદ્યા’ના પ્રસ્તુત ભાગમા, સિદ્ધસેનાચાર્ય વિષયક લક્ષ લેખ લખ્યા પડી, અને પ્રસ્તુત ભાગને, અમારા યત્નેના સમાન સહાયક, જ્ઞેતાસ્પદ અને સહૃદય સગા સ્વર્ગવાસી

† ધન્વન્તરિ ક્ષપ્પણકામરસિંહ શઙ્કુ વેતાલમટ્ટ ધટલર્વરવાલિદામા.

સ્થાનો વરાહનિહિતો નૃપતેરમમાયા રત્નાનિ વૈ વરસવિનૃપવિક્રમસ.

શ્રી યદ્વાદુરસિદ્ધર્જી શિર્ષાના પ્રથમ વાર 'શ્રી' પ્રથમ શ્રીકે, પ્રજા કરવાની મારી વાપના થયો પછી આ શ્રીકે પ્રથમ મંત્ર જ, વાચના કરી એ દ્વાવેદિકાના મંત્રાને વિશે અનારયુધીનો પોતે જાગૃતે વાન વિના મના થુ દુષ્ટ થતા મારખે પ્રસ્તુત વિષય સ્થાવાનો સ્વરૂપ થયો અને તે શા મ્વરૂપ વિદ્વાનોના દ્વાવાર્ત પ્રાપ્તિ થાય છે આપ છે કે અભ્યાસી શા દ્વાવો મનાતુરૂક વિશિષ્ટ અભ્યાસ કરે અને વનિદ્વાર્જીના પ્રચુર પ્રદાનને પામેથી થનાયશે તથા તમારી શીર્ષા મલો પ્રોત્થો સોધી થાયા પ્રદાનકાર થશે

વિદ્યોત વિવાહની શીર્ષા થયે આરી શોદ દ્વાવેદિકાના છે, જે પ્રાચુર દ્વાવેદિકાની જમન થુલ મગીર શો અથવા જે શોદ, શા, વેદિક આપ જનક માના મન્દ સ્ત્રોની એ દ્વાવેદિકાઓના આરી જ રીતે વિગુ થતા કરવામાં આવી છે એ થર્ષ દ્વાવેદિકા શો તે ઉપર પગ આ મ્વરૂપ આશર્પણાપર વિધવા થાય છે તે અન્ય પ્રદાન થુ ઉપવાની શો કેન્દ્રાય વિશિષ્ટ પ્રમેયુ પૂન આ વગરનર થઈ ૧૩ થેન છે

હુ દ્વાવું છું કે વનિદ્વાર્જીના દ્વાવે એ આપ દ્વાવેદિકાના ઉપર પા થાતુ મનરૂક વિવેચન આદ્યો વિગ્ત અભિપ્રય પ્રદાન થાય

શિર્ષાની સ્થાપનાની
પ્રથમ શાસ્ત્રવિધિ
તા ૭-૭-૪૫

- વિા વિવેચ મુનિ

સિદ્ધસેન દિવાકરકૃત વેદવાદદ્વાત્રિશિકા

*
વિવેચક-પણ્ડિતમજર શ્રીસુપ્તાલજી સંઘવી

*
પ્રાસ્તાવિક

અહીં જે યજ્ઞીશીનુ વિવેચન કરવા ધાર્યું છે તે યજ્ઞીશી તેના નામ પ્રમાણે વૈદિક પરમ્પરાના તત્ત્વજ્ઞાને લગતી છે. સિદ્ધસેન દિવાકરે જૈન પરમ્પરા સાથે સાસ સમ્યન્ધ ધરાવનાર વિષયો ઉપર જે જે કૃતિઓ રચી છે તે યજ્ઞીશી તેમણે જૈન વીક્ષાના સ્વીકાર પછી જ રચી હોવાનો સમ્ભવ છે. કેમ કે તેઓ જન્મથી અને સસ્કારથી બ્રાહ્મણ પરમ્પરાના હોઈ જૈન સઘમાં દાક્ષલ થયા પહેલાં જૈન-પરમ્પરાને લગતું ઝઙ્ઘ અને પ્રભાવક કૃતિનિર્માણ કરી શકે એવું જ્ઞાન ભાગ્યે જ મેલ્યો શકે. પરંતુ તેમની જે જે સસ્કૃત કૃતિઓ જૈનેતર વિષયો ઉપર કે સર્વસામાન્ય વિષયો ઉપર છે તે તેમણે જૈનવીક્ષા સ્વીકાર્યા પહેલાં પણ રચી હોય એવો સમ્ભવ છે. એ ગમે તેમ હો, છતાં બ્રાહ્મણ પરમ્પરા પ્રમાણે સિદ્ધસેનને નાની ઉમરથી જ વેદો, ઉપનિષદો, ગીતા અને પુરાણોનું ચલ્લવદ્ અધ્યયન અને પરિશીલન હતું, એ વાતની સાક્ષી તો પ્રસ્તુત વેદવાદદ્વાત્રિશિકા પૃથ્વી પળ પૂરી પાડે છે. સિદ્ધસેનમાં કવિરત્ન અને પ્રતિભાના ગમે તેવાં સ્ફુટ ધીનો જન્મ સિદ્ધ હોત પણ જો તેમનું માનસ વેદ-વેદાન્ત આદિ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોના અધ્યયન અને પરિશીલનનિમ્ન સસ્કારોથી ઉભરાતું ન હોત તો, તેઓ કદી પણ વૈદિક ભાષા, વૈદિક ઇન્દ્ર, વૈદિક ટાલી અને વૈદિક રૂપકો તેમ જ કલ્પનાઓ દ્વારા વેદ તેમ જ ઉપનિષદગત માન્યતા કે તત્ત્વજ્ઞાને આ એક જ યજ્ઞીશીમાં આટલી સફલતાથી પ્રયિત કરી શકત નહીં.

પ્રસ્તુત યજ્ઞીશીનુ વિવેચન કર્યા પહેલાં એ જણાવવું જરૂરી છે કે એમાં સિદ્ધસેને સામાન્યરૂપે કયા વિષયનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. જો કે યજ્ઞીશી ઉપર કોઈ ટીકા કે નાનું પગ ટિપ્પણ નથી પડેલે સિદ્ધસેનનો વિવક્ષિત અર્થ જાણવાનું સાધન માત્ર મૂલ યજ્ઞીશી જ છે. પરંતુ આ યજ્ઞીશીની તુલના ય્યારે વેદના મત્ત, બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદ ભાગ સાથે તેમ જ ગીતા આદિ હિતર વૈદિક મનાતા ગ્રંથો સાથે કરીએ છીએ, ત્યારે એનો સામાન્ય આવ શો છે એ જણાયા વિના રહેતું નથી.

પ્રસ્તુત યજ્ઞીશીનુ હાર્દ મમજવા ક્ષાતર ઉપર સૂચયેલ ગ્રંથો સાથે તેની પુન પુન તુલના અને વિચારણા કરવા જતા મારા મન ઉપર એકદર એવી છાન પડી છે કે સિદ્ધસેને પ્રસ્તુત યજ્ઞીશીમાં મુલ્યપણે સાલ્ય યોગના તત્ત્વજ્ઞાનો ઉપયોગ કરી મહા અથવા ઔપનિષદ* પુરુષનું વર્ણન કર્યું છે. પ્રસ્તુત યજ્ઞીશીનુ પ્રત્યેક પદ, પ્રત્યેક પાદ કે તત્ત્વ

* મદ્ધ શબ્દના અનેક અર્થોની પેઠે પુરુષ શબ્દના પણ અનેક અર્થો છે. તેમાંથી ક્ષેતા શ્વતરમા પ્રયુક્ત 'ત્રિવિધ મદ્ધમેતદ્' (૧ ૧૨) એ પદ ધ્યાનમાં લેવા જેતું છે. પ્રધાના મદ્ધ મોગ્ય મદ્ધ, જીવા મરૂપ મોક્ષ મદ્ધ અને ઈશ્વરરૂપ પ્રેરક મદ્ધ-એ ત્રિવિધ મદ્ધ છે. અને એ જ ત્રિવિધ મદ્ધ તે ગીતા (૧૫ ૧૬, ૧૭)ના ધર પુરુષ, અપર પુરુષ અને પુરુષોત્તમ એ ત્રિવિધ પુરુષ છે તેમાંથી જે પુરુષોત્તમરૂપ અતિમ મદ્ધ છે, જેને સેશ્વર સારચમા પુરુષ

પ્રત્યેક વિચાર જોતાં એમ છાતો છે કે મિત્તસેનતા કત્રિમાનસમાં કોઈ એક જ વૈદિક પ્રથમ રસમાળ નથી, તેમ છતાં ઇ પણ દેવાય છે કે તત્ત્વજ્ઞાનને યગતો જે પ્રાચીન ઉપનિષદો છે અને મંત્ર પ્રાજ્ઞાનમાં તત્ત્વજ્ઞાનને યગતો જે પ્રમિદ્ધ સૂત્રો છે તે યજ્ઞમાંથી શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદનો પ્રભાવ કવિ માતમ ઉપર યજ્ઞારે પ્રમાણમાં પડેલો છે । એ સ્વરૂપ છે કે શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ માત્ર પાણુપત સમ્પ્રદાયને અનુસરી રચાયેલ છે ગ્યારે પ્રસ્તુત યજ્ઞીશી માત્ર પાણુપત સમ્પ્રદાયમાં યજ્ઞ ન રહેતાં પૌરાણિક ત્રિમૂર્તિપાદનો પણ આશ્રય છે છે ।

સાર્વત્રિક વિકાસની ભૂમિકાઓ ।

આમ આ યજ્ઞીશીમાં ઔપનિષદ પુરાણ મોલ્ય-યોગ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રક્રિયા અને પરિભાષા દ્વારા પૌરાણિક ત્રિમૂર્તિરૂપે યજ્ઞન યજ્ઞું હોવાથી યજ્ઞીશી અને તેનું ત્રિયેચન મરુતઘાથી સમગ્રી શાકાય પટલા માટે પ્રાજ્ઞાવિકરૂપે સાંત્વ્ય યોગ તત્ત્વજ્ઞાનનું ત્રિવિધ સ્વરૂપ તેના વિકાસક્રમ પ્રમાણે અને દશાવસ્થા આવશ્યક છે ।

સાર્વત્રિક પરમ્પરાના પ્રવાહને યગતો વિચારના જુદાં જુદાં ઘટ્ટણોનો મુનિશ્રિત કાલક્રમ દશાવસ્થા એ કામ ગમે તને ધાસ્તે પણ શાક્ય નથી । તેમ છતાં માનવવૃદ્ધિના વિકાસની ભૂમિકાઓના વિચારને ધોરણે અને જુદા જુદા સાહિત્યિક પુરાણો ઉપરથી યજ્ઞીશી કલ્પનાને આધારે આપણે તે પરમ્પરાના તત્ત્વજ્ઞાનની ભૂમિકાઓનું પૌષાધ્ય ઠીક ઠીક વિચારી શકીએ છીએ । યજ્ઞા વિશાલ અધમાં સાંત્વ્ય પરમ્પરા યજ્ઞીશી કોઈ પણ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની પરમ્પરા કરતાં યજ્ઞારે પ્રાચીન અને વ્યાપક છે । પ્રાચીનતા તો પટલા ઉપરથી પણ સિદ્ધ છે કે તેના જેટલા સ્તરો પ્રાચીન ભારતીય યાત્રાધર્મો મળે છે તેટલા સ્તરો યજ્ઞીશી જકે પરમ્પરાના મળતાં નથી । તેની વ્યાપકતાનો સ્વાલ જો પટલા ઉપરથી જ આવી શકે તેમ છે કે વેદ, ઉપનિષદ, મહામારત, ગીતા, પુરાણ, વેદિક, કાવ્ય નાટક આદિ સંસ્કૃત યાત્રાધર્મ તથા સત્ સાહિત્ય અને જૈન બૌદ્ધ પરમ્પરાના પ્રાચીન ગ્રંથો ઇ યજ્ઞામાં એક અથવા યજ્ઞારૂપ ઓછા યજ્ઞત્વા પ્રમાણમાં સાંત્વ્ય પરિમાણ અને સાંત્વ્ય તત્ત્વજ્ઞાન નજરે પડ્યા વિના રહેતાં નથી । પટલુ જ નહીં પણ પ્રાચીન ઔપનિષદ ચિંતન કે દર્શન અને બૌદ્ધદર્શનની ભૂમિકા તેમ જ યજ્ઞવલ્ક્ય શૈવ આદિ આગમાયત્મી પરમ્પરાઓ અને ઉત્તરકાલીન વૈદાંતની યજ્ઞા જ પરમ્પરાઓની મૂળ ભૂમિકા સાંત્વ્ય પરિમાણ, સાંત્વ્ય પ્રક્રિયા અને સાંત્વ્ય વિચારથી જ ઘટ્ટાળી છે ।

એમ જાણે છે કે સાંત્વ્યવિચારનો પ્રથમ સ્તર ભૌતિક જગત્ અથવા પ્રકૃતિના સ્થૂળ ભાગને અવલમ્બી ઘટ્ટાયો હતો, જે એક અથવા યજ્ઞારૂપે યજ્ઞારૂપે નામે જગત્ ભૌતિકવાદને નામે આજ રમી સાહિત્યમાં સંપ્રવાહ રહ્યો છે । આ સ્તરમાં પ્રકૃતિનું વિશેષ કહેવું છે તેનું જ યજ્ઞીશીમાં મુલ્યવળ યજ્ઞન છે, આ વસ્તુ ૩૧મા પદના 'તેનેદ પૂર્ણ પુરુષેણ સર્વમ્' એ પાદથી સ્પષ્ટ સ્થિત થાય છે । એ જ પુરુષ ઔપનિષદ છે । ઉપનિષદ યજ્ઞના સમગ્ર ચિંતનના પરિણામરૂપે જે એક સ્વામ્ય ચેતન તત્ત્વ વિદ્ય થયું છે તે જ ઔપનિષદ પુરુષ છે । એ તત્ત્વને ઔપનિષદ વિશેષણ વૃહદારણ્યક (૩ ૧ ૨૬)માં આપેલ છે તે એમ સૂચન છે કે ઉપનિષદના ચિંતન પહેલાં એવું ચેતન તત્ત્વ મુનિશ્રિતરૂપે સિદ્ધ થયું ન હતું અને આ તત્ત્વની માન્યતા ઉપનિષદને જ આભારી છે ।

ચિંતન સૂક્ષ્મ કે અવ્યક્ત રૂપમાં ક્ષર થયું હાગતું નથી પણ તે પૃથ્વી, જલ આદિ સ્થૂળ અને વ્યક્તરૂપને અવલંબીને જ ચાલતું । પુરુષ કે આત્માની કલ્પના એ સ્વરૂપ વિનશ્વર સ્થૂળ ભૂતોના મિશ્રણજન્ય એક પ્રકારથી આગળ વધેલી ન હતી । બીજો સ્વરૂપ સ્થૂળ ભૂતના કારણ વિવેના ચિંતનમાથી જન્મ્યો હોય તેમ લાગે છે । સ્થૂળ અને વ્યક્ત દેહાત્મા તત્ત્વોનું કારણ શું ? એનું કાઠક કારણ તો હોવું જ જોઈએ — એ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે સૂક્ષ્મ ભૌતિક તત્ત્વની કલ્પના અવ્યક્ત-પ્રકૃતિરૂપે સ્થિર થઈ અને એ કલ્પના સાથે જ પુરુષનો અર્થ સ્થૂળ અને ક્ષર ભૌતિક પરિણામમાં વદ ન રહેતા તે અવ્યક્ત પ્રકૃતિ સુધી વિસ્તર્યો અને જે વ્યક્ત જગતનું અવ્યક્ત કે અદૃશ્ય કારણ છે તે જ પુરુષ ઠીકે મનાયું । વ્યક્ત કે સ્થૂળ ભૌતિક જગત ક્ષર, ચર યા વિનશ્વર છે તો શું તેનું કારણ અવ્યક્ત પણ તેવું જ માનવું ? જો તે પણ તેવું જ ક્ષર હોય તો તેનું મૂળ કારણ પાછું બીજું માનવું પડે અને એમ તો અત્ત આવે નહીં । એ વિચારમાથી વ્યક્ત અને ક્ષર જગતના કારણ ઠીકે મનાવેલું અવ્યક્ત તત્ત્વ અક્ષર, નિત્ય, અવિનશ્વર કલ્પાયું । અને એ જ પુરુષ કે આત્મા યા જીવ તત્ત્વ છે એવી સમજમાથી પુરુષતત્ત્વ પણ ક્ષરમાંથી અક્ષર થયું । લો० તિલક કરે છે તે વ્યાખ્યા માન્ય 'રાત્રીએ તો ઉપર સૂચવેલ ક્ષરપુરુષવાદ અને અક્ષર પુરુષવાદ એ બંને સ્ત્રોતો ગીતામાં 'ક્ષર સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોઽક્ષર ડચ્યતે' એમાં સૂચવાયેલ છે । અવ્યક્ત પ્રકૃતિ એ જ અન્તિમ તત્ત્વ પુરુષ છે ને તેથી આગળ બીજું કશું નથી એવી ૨૪ તત્ત્વવાળી સાલ્વ્ય તત્ત્વજ્ઞાનની બીજી ભૂમિકા મહાભારતમાં ચાર વાદની ૨૫ અને ૨૬ તત્ત્વવાળી બે ભૂમિકાઓની પેઠે વર્ણવાયેલી મળે છે^૧ । પરંતુ આ ૨૪ તત્ત્વવાળી ભૂમિકાનું સાલ્વ્યદર્શન તેના સરા ભાવમાં તો ચરક નામક આયુર્વદગ્રન્થમાં વિસ્તૃત વર્ણવાયેલું છે । તેમાં અવ્યક્ત પ્રકૃતિને જ આત્મા, પુરુષ, ચેતન, પરમાત્મા, કતા, ભોક્તા, મહા, આદિરૂપે વર્ણવેલ છે, અને તેને જ આશ્રયી પુનર્જન્મ ઘટારી નિરાશ્મવાદનું નિરસન કરવામાં આવ્યું છે । આ નિરાશ્મવાદ તે પહેલી સ્થૂળ અને ક્ષર ભૂત-રાશિવિશેષને પુરુષ માનનાર ભૂમિકા । બીજી ભૂમિકામાં અવિનશ્વર પ્રકૃતિ તત્ત્વ દાહલ ઘટા જ તેમાં પુનર્જન્મ પ્રક્રિયા ઘટાવવામાં આવી અને તે સાથે જ પહેલી ભૂમિકાના ક્ષરપુરુષવાદને નાસ્તિક કહી નિંદવામાં આવ્યો છે । એ કહેવાની તો માગ્યે જ

૧ મારો અભિપ્રાય એવો છે કે લો० તિલકે કરેલ વ્યાખ્યા ઘરાવર નથી 'કૂટસ્થોઽક્ષર ડચ્યતે' એમાં કૂટસ્થ અક્ષરરૂપે સાલ્વ્યસંમત જીવાત્મા જ હોવો જોઈએ, નહિ કે પ્રકૃતિ કેમ કે પ્રકૃતિ કૂટસ્થ મનાતી નથી, અને પુરુષ જ કૂટસ્થ મનાય છે । પ્રકૃતિનો સમાવેશ 'ક્ષર સર્વાણિ ભૂતાનિ' એ ક્ષરભાગમાં થાય છે, કેમ કે તે અક્ષર છતાં કાર્યરૂપે ક્ષર પણ છે આવો અર્થ કરતાં ગીતાના પ્રસ્તુત (૧૫ ૧૬, ૧૭) ત્રિવિધ પુરુષવર્ણનમાં સેત્થર સાલ્વ્યની ચારેય ભૂમિકાઓ સમાઈ જાય છે જ્યારે તિલકની વ્યાખ્યા માનવા જતા જીવાત્માનો સમૂહ તે વર્ણનમાં રહી જાય છે ગીતાકાર પ્રકૃતિનો તો સમૂહ કરે, એ જીવાત્માને છોડી દે એમ થને નહિ

૧ History of Indian philosophy p 217 મહાભારત શાંતિપર્વ અધ્યાય ૩૧૮ ।

૨ શારીરસ્થાનમ્ । પ્રથમ અધ્યાય ।

જરૂર રહે છે કે અવ્યક્ત ક્ષર તત્ત્વમય પુરુષ અને અવ્યક્ત અક્ષર પ્રકૃતિમય પુરુષની યોગે માન્યતાઓ વળતે પુરુષ કે આત્મામાં અનુભવાતો જ્ઞાન, સુખ-દુઃખ આદિ ગુણો અવ્યક્ત ક્ષરતત્ત્વના તેમજ અવ્યક્ત પ્રકૃતિ તત્ત્વના જ છે એમ મનાવું, અને આ માન્યતા પણ સાંપ્રદાય વિચારનો આગળ ગમે તેટલો વિકાસ થયો છતાં તે તેના તત્ત્વજ્ઞાનમાં સ્પષ્ટરૂપે સ્પષ્ટ થાઈ શકે છે. સાંપ્રદાય તત્ત્વજ્ઞાને ક્યારે પ્રકૃતિથી પૃથક્ અને સ્વતંત્ર પુરુષનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું ત્યારે પણ તે પોતાની જૂની જ માન્યતાને તો વચગી જ રહ્યું કે જ્ઞાન, સુખ-દુઃખ, ધર્માધર્મ આદિ ગુણો કે ધર્મો જ પુરુષના ગુણો નથી પણ તે તો અવ્યક્ત કે પ્રકૃતિના કાચ પ્રપંચમાં જ આવેલાં છે. કેમ કે તે પ્રાકૃત અન્તરકરણના જ ધર્મો છે. અપ્રાકૃત ચેતનવાદની ભૂમિકાને અવલંબી વિચાર કરનાર દશનો પચી જૈન અને ન્યાય-વૈશેષિક દશને જ્ઞાન, સુખ-દુઃખ, ધર્મ અધર્મ આદિ ગુણોને પ્રાકૃત ભૂમિકાથી ઘટ્ટાર આળી અપ્રાકૃત સ્વતંત્ર ચેતન તત્ત્વમાં સ્થાન આપ્યું, તેમ છતાં પણ અપ્રાકૃત ચેતનવાદની ભૂમિકાને સ્પર્શી વિચાર કરનાર સાંપ્રદાયિક દશને તો તે ગુણોને પ્રાકૃત જ માન્યા અને અપ્રાકૃત ચેતનમાં તેના અસ્તિત્વનો સંપર્ક નિષેધ કર્યો. આ મૌલિક મતભેદનું ધીર મારી વરણના પ્રમાણે સાંપ્રદાય તત્ત્વજ્ઞાનની ઉપર યોગ્યતા અવ્યક્ત પ્રકૃતિ મય પુરુષની કે ધર્મિક ભૂમિકાઓમાં સમાવેલ છે. કેમ કે જો જૈન, ન્યાય-વૈશેષિક આદિ દશનની પેટે સાંપ્રદાયિક દશનમાં અપ્રાકૃત આ તત્ત્વની ભૂમિકા પહેલી જ હોત તો તેમાં પણ જ્ઞાન, સુખ-દુઃખ આદિ જ આત્માના જ મનાત અને તે રીતે જ પ્રાકૃતભાગથી અપ્રાકૃત આત્માનું વિલક્ષણત્વ યથાવચમાં આવત, અને તે ગુણોને પ્રાકૃત અન્તરકરણના માનવાની જરૂર રહેત જ નહીં.

અવ્યક્ત પ્રકૃતિ જ પુરુષ કે ચેતન છે એમ મનાવા લાગ્યું ત્યાર બાદ તે ભૂમિકા સામે પણ પ્રશ્ન થવા લાગ્યો કે મહે અવ્યક્ત કરતાં અવ્યક્તનું સ્થાન કેવું હોય પણ છેવટે તો તે પણ અવ્યક્તનું કારણ હોવાની અવ્યક્તકોટિનું પડતું ભૌતિક અને જડ જ છે. અને જો તેમ હોય તો પુરુષ, આત્મા કે ચેતન પણ ભૌતિક કે જડ જ સિદ્ધ થાય. જટલે જ જડ આત્મામાં ચૈતન્ય ક્યાંથી સમયે? અને જો અવ્યક્ત પ્રકૃતિમાં ચૈતન્યનો સમય માનવામાં આવે તો તેના પ્રપંચરૂપ અવ્યક્તભૂતોમાં પણ ચૈતન્ય માનવું પડે. અને જો એમ સ્વીકારવામાં આવે તો અત્યંત ભૌતિક ચેતનવાદ જ કહિત થાય. તેની સ્થિતિમાં અવ્યક્ત પ્રકૃતિમય પુરુષની કલ્પના નકામી કેમ જ મળાય? આવા પ્રશ્નના સુલાસાર્થી વિચારણામાંથી સ્વતંત્ર ચેતનવાદની નવી ભૂમિકા સાંકળ તત્ત્વજ્ઞાનમાં આવેલી હોય તેમ જાણ છે. દૃષ્ટ તો સાંપ્રદાયિક વિચારકોએ અવ્યક્ત પ્રકૃતિથી આગળ વધી એક ધીર તત્ત્વ સ્વીકાર્યું જ મનાયું તો પ્રકૃતિની પેટે અવ્યક્ત, પણ તે તેના કરતાં અધિકારી અને વિલક્ષણ કલ્પાયું. તે તત્ત્વ પડતું અવ્યક્ત અને પ્રકૃતિથી પૃથક્ એવું ચેતન તત્ત્વ. આ સાંકળ તત્ત્વજ્ઞાનની ધીર ભૂમિકા છે, જે આગળથી સાંપ્રદાયિક દશન અને તદનુસારી ધીરના ઘણા દશનોમાં પ્રધાનપદે રહી છે. આ ભૂમિકામાં એમ કલ્પાયું છે કે ચેતનના જ પ્રકૃતિ કે તેના અવ્યક્ત કાર્યોમાં હોઈ શકે નહીં. તે યથાં તો જડ અને ભૌતિક કોટિના છે. ચૈતન્ય જ તેની મહારતી વસ્તુ છે. અને તે જ તત્ત્વમાં હોય તે જ ચેતન, પુરુષ અને આત્મા સાચી રીતે હોઈ શકે. અવ્યક્ત પ્રકૃતિ અને તેના અવ્યક્ત કાર્યો ગમે તેટલા ક્રિયાશીલ

अने परिणामजनक होय, छता ए वधाने तटस्थ अने अलिप्तभावे भूमी प्रेरणा आपनार चेतन तत्त्व ए तो साव स्वतंत्र अने जुहु ज छे । अने ते ज तत्त्व वास्तविक रीते पुरुष के आत्मा नामने पात्र छे । आ रीते वयारेक व्यक्त वयारेक अव्यक्त-प्रकृति अने वयारेक तेथी पर चेतन तत्त्व, एम ग्रणे भूमिकाओमां पुरुषनी कल्पना उत्तरोत्तर आगळ बघती गइ । सांख्य तत्त्वज्ञाने ज्यारे अव्यक्त-प्रकृतिनी कल्पना करी हसी त्यारे तेणे तेने परिणमनशील छता अज-अजन्मा अनादि के नित्य मान्यु हतु । पण हवे ज्यारे तेणे पुरुष तत्त्व साव जुहु स्वीकार्यु त्यारे तेने केहु मानवु, ए प्रश्न उद्भव्यो अने तेना उत्तररूपे एम मनायु के स्वतंत्र चेतन तत्त्व ए मात्र प्रकृतिना जेवु अजन्मा अनादि के नित्य ज नथी पण ते तो कूटस्थ सुद्धा छे । एटले जेम ते उत्पन्न थतु नथी तेम तेनामाथी कोइ आविर्भाव पण यतो नथी । प्रकृति नित्य छता प्रमवशील होवाथी अजा छे । ज्यारे स्वतंत्र कल्याणल चेतन प्रसवधर्मां नहीं पण तटस्थपणे प्रकृतिना प्रमवनु निमित्त के तेना प्रमवनी साक्षी होवाथी ते साचा अर्जमा पुरुष-प्रेरक अने अज पण छे । ज्यारे आ ग्रीजी भूमिकामा स्वतंत्र पुरुष सत्तनी कल्पना थइ त्यारे मानसिक भूमिका प्रमाणे प्रत्येक देहे प्रत्येक जुदो पुरुष एवो पुरुषबहुत्ववाद ज हतो । ते बखते भद्वैत के एक पुरुषनी कल्पना अवतरी ज न हती ।

धीजी बाहु अनेक टोळाओमा बहेंचाएल मनुष्य जातिमा पोतपोताना घतुलने माफक आवे एवी तरेह तरेहना देवदेवीओनी पौराणिक अने लौकिक कल्पनाओए ऊडा भूळ नाहयां हता । कोइ पण सत्पन्न सहेलाइथी ए देवदेवीओनु स्थान नाजूद करी शके तेम न हतु । एटले तत्त्वज्ञाने पण पोताना चितनक्षेत्रमा ए देवदेवीओनु स्थान गोरव्या बिना चाले तेम न हतु । दरेक टोळी पोताना ज इष्ट अने मान्य देव के देवीने करता धरता मानती । जे टोळी प्रभावशाली थने तेनो इष्ट देव पण तेटलो न प्रभावशाली बनतो । आ उधलपायलनी क्रिया हाना बखतथी चालती हती, अने तेथी तत्त्वज्ञानी मूझवण एक रीते बघता जनी । तत्त्वज्ञ ते बखते एम कहेवानु तो साहस करी शके तेम हतु ज नहीं के कोइ करता धरता छे ज नहीं । पण तत्त्वज्ञानी प्रतिमामा एक तत्त्व प्रकाशित थवानो अवसर पावी गयो हतो । तेथी कोइ अप्रतिम प्रतिभा अने साहसवाळा चितके प्रिचार प्रकट क्यो के अनेक देव अने देवीओ होय तो ते परिमित शक्तिवाळा ज होइ शके जेबा के तेना अनुयायीओ । अने जे मर्ष नियामक, सर्व शक्तिमान् न होय ते एरो के महान् देव तो न ज होइ शके । एटले सर्वनु नियंत्रण करनार एवो एकज महान् देव के देवाधिप छे के जेना नियमन प्रमाणे आखु विश्वचक्र चाले छे । आ महेश्वरनी कल्पना सात्त्विकतत्त्वज्ञाने जाते ऊभी करी होय के पट्टी धीजा पासेथी तेणे स्वीकारी होय पण ते सांख्य तत्त्वज्ञाननी खास चोथी अने छेड़ी भूमिका बनी रही । इश्वर तरीके जे तत्त्व म्वाकारायु ते चेतनरूप ज होय ए तो स्वाभाविक हतु । पण धीजा चेतनो करतां इश्वर चेतननी विशेषता स्वीकारवामा न आवे तो तेथी मान्यनानो कसो अर्थ ज न रहे । एटले सांख्य चितकोण इश्वरने चेतन माया छता तेनु स्थान धीजा चेतनो करतां चढिआतु कल्प्यु । धीजा चेतनो कूटस्थ छतां प्रकृतिना पातानी अमर तले आवे अने वयारेक ए असरथी छूटे पण खरा, परन्तु इश्वर चेतन तो

કદી ૪ પાતળો સ્પર્શ અનુભવે જ નહીં અને તેથી અને ૪ પાતળી છૂટકાવણુ પણ ન હોય । આ વિશિષ્ટ પુરુષ કે હૃદય તે જ મીઠામાં^૧ ઘળવાળા પુરુષોત્તમ અને પરમહા અને તે જ યોગસૂત્રમાં^૨ પ્રતિપાદિત પુરુષવિશેષ । આ રીતે સાંખ્યતત્ત્વજ્ઞાનની ચાર ભૂમિકાઓ ફલિત થઈ । (૧) સ્વત્ત્વ-હર પુરુષ (૨) અવ્યક્ત પ્રકૃત્યામક પુરુષ (૩) પ્રકૃતિભિન્ન સ્વતત્ત્વ પુરુષ (૪) સ્વતત્ત્વ પુરુષોમાં પણ મૂર્ધન્ય પૂર્વો વક પુરુષોત્તમ હૃદય, મહેશ્વર, શિવ કે વ્યુપતિ ।

જેમાં વિશિષ્ટ પુરુષરૂપે હૃદયની માન્યતા સ્થિર થઈ તે ઉપર ઘળવેલ સાંખ્ય તત્ત્વ જ્ઞાનની ચોથી ભૂમિકા । ૪-૪ ભૂમિકા સાંખ્ય યોગ દર્શન તરીકે પહેલેથી આજ છતી દાશનિક સાહિત્યમાં સુવિદિત છે । નિરીશ્વર સાંખ્યદર્શન પરસ્પર ભિન્ન પૂર્વો પ્રકૃતિ અને પુરુષ સહિત પશ્ચીમ તત્ત્વ સ્વીકારે છે । જ્યારે સેશ્વર મનાતુ સાંખ્ય યોગદર્શન પૂર્વો હૃદયતત્ત્વનો ઉમેરો કરી છત્વીસ તત્ત્વ સ્વીકારે છે । સિદ્ધસેને આ જ સાંખ્ય-યોગદર્શનની ભૂમિકાને અવલમ્બી તે ઉપર કતિચિન્તા કલામય છાટણો છાંટી પ્રસ્તુત કૃતિ રચી છે । ૫ સત્ય છે કે સિદ્ધસેને પ્રસ્તુત ઘટ્ટીશીમાં ચોવીસ, પચીસ કે છત્વીસમાંથી પૂર્વેય તત્ત્વસત્ત્વાનો નિર્દેશ કર્યો નથી । તેમ છતાં ૫ પણ પટલુ ૪ સત્ય છે કે સાંખ્ય યોગના છત્વીસ તત્ત્વોનું સંક્ષેપમાં જે ચાર વિભાગમાં વર્ગાકરણ થાય છે તે ચાર વિભાગ પ્રસ્તુત ઘટ્ટીશીમાં એક અથવા યોગી રીતે ગર્ભિત થઈ જાય છે । આ ચાર વિભાગ તે (૧) સ્વત્ત્વ-હર યા દૃશ્ય શરાશર ભૌતિક વિશ્વ, (૨) અવ્યક્ત-અશ્વર ભૌતિક મૂળ કારણ સર્વાતિત્ત્વ સૂક્ષ્મદ્રવ્ય યા પ્રકૃતિ (૩) કૃતસ્થ-અપરિણામી નિત્ય ૫૫ નિયુગ ચેતન પુરુષો (૪) પ્રથમથી જ સદા ક્લેશકર્માદિ ચ-ધનની બસર વિનાનો ૫૫૦ એક હૃદય યા વિશિષ્ટ પુરુષ ।

વેદના વિચારોની જૂની નવી વ્યાખ્યાઓ

આજ છતીના અધ્યયન ચિંતનને પરિણામ જે એક વાક્ય માત્રા જ્ઞાન ઉપર સવિશેષ આધાર છે તેનો નિર્દેશ અહીં કરવો યોગ્ય છે । જેથી સીજા અભ્યાસીઓ તે ઉપર વિચાર કરી શકે અને તે મુદ્દાને પરીક્ષક દૃષ્ટિ કરી જુવે । અત્યારે હાલમાં કથા જ તત્ત્વચિંતકો ઉપર જ્ઞાનવ્યાખ્યાઓને આધારે વ્યવસ્થિત કેટલાક સૂત્રો અને તેવાં જ અન્ય વેદનાં સૂત્રો તથા અતિ પ્રાચીન કહી શકાય પૂર્વો ઉપનિષદોમાંના ભાગોને પરમહાપરક સમજે છે અને તે પ્રમાણે જ અર્થ કરે છે । ઘટ્ટે કે કથા જ ચિંતકો અને વ્યાખ્યાકારો ચોવીસ તત્ત્વવાળા સાંખ્ય દર્શનનાં ભૂમિકા પગીની અવ્યક્તથી ભિન્ન પૂર્વા ચેતન અને પરમહા માનનારી ભૂમિકાને અવલમ્બીને જ તે તે સૂત્રો અને ઉપનિષદોનો અર્થ ઘટાવે છે । પરંતુ મને છાતે છે કે જો ત તે ભાગો અતિ પ્રાચીન હોય તો તેમાં પરમહાનુ ઘળન નથી, પણ ચોવીસ તત્ત્વવાળી ભૂમિકામાં અંતિમ તત્ત્વતરીક સ્વીકારા પલ અને તે વચ્ચે અત્યંત પ્રતિષ્ઠા પામેલ પૂર્વા મૂળ કારણરૂપ અવ્યક્તનું જ અનેક રીતે

वर्णन है। ऋग्वेदमां सत् रूपे, त्रिरूपगमंरूपे, पुरपरूपे के अनिवचनीयरूपे ए ज अव्यक्तनो महिमा गावामां आठयो है, अने उपनिषदोनो प्राचीन छरोमा पण असत्, सत्, ब्रह्म के पुनपरूपे ए ज अव्यक्त गवाएलु है। आम छता व्याख्याकारो अने भाष्यकारो ए बचा म्यळोमां परब्रह्म एवो अर्थ करे छे तेनु शु कारण^१ एवो प्रश्न थनो। मारो उत्तर ए छे के ते थपी उपलब्ध व्याख्याओ अने भाष्यो लखाया त्यारे परब्रह्मनी प्रतिष्ठा तहन सुस्थापित थई गई हतीं। एटले व्याख्याकारो अने भाष्यकारोनो अध्ययन तेम ज चिंतन सस्कार एक मात्र परब्रह्मलक्षी हुतो। ते वखते इतिहास अने प्रमविकासनी दृष्टि व्याख्या लखवानी प्रयाज न हतीं। एटले व्याख्या अने भाष्य कारोए प्रामाणिकपणेज पोताने प्राप्त थएल मस्कार प्रमाणे ते ते स्थळोनी व्याख्या करी। अव्यक्त प्रकृतिपरक वाक्योनो परब्रह्मपरक अर्थ करवामा भूल गवानु श्वास स्व/ कारण ए पण हुतु के शरभतमां अव्यक्तने अंतिम तत्त्व तरीके प्रतिष्ठा आपवाना सम- यमां तेने जे जे अक्षर, स्वयंभू, आत्मा, परमात्मा, चेतन, विभु, ब्रह्म आदि विशेषणी अपावां ते ज विशेषणो अव्यक्तथी भिन्न मनाएल चेतन के ईश्वरने पण अपावा हता। एटले परब्रह्मनी मायताना युगमां थएला व्याख्याकारो अव्यक्तनी मान्यताना युग- घाळा वर्णनोने परब्रह्मपरक वर्णये ए तहन स्वामाधिक हुतु। परब्रह्म अगर चेतनत- रवना स्वीकारवाली छत्रीम अगर पचीम तत्त्व माननारी भूमिकाओ प्रथम प्रतिष्ठा पामी हतीं, अने अव्यक्तने अंतिम तत्त्व माननार चौथीस तत्त्वनी भूमिका त्सार वाद भारतीयदर्शनोमा आवी एम नहीं कही शकय। आगळ जतां जेने अनात्मवाद के अडवाद तरीके वर्णववामा आवेल छे ते चौथीस तत्त्वनी भूमिका प्रथमनी ज छे ए त्रिये सदेह रहै तेनु छे ज नहीं। शु महाभारतमा के शु गीतामा^१ ए भूमिकाना अवशेषो जुदा तरी आवे छे अने मूल चरकमा तो एनो स्पष्टपणे स्वीकार छे। तेम छतां यन्तु छे एम के पाठला व्याख्याकारोण मूल चरकना ए प्राचीन भागने पोताना सस्कार प्रमाणे ज भिन्न आत्मतत्त्वपरक मानी छीघो छे अने ते प्रमाणे व्याख्या करी छे। तेथीं मूल अने व्याख्या वधे घणी अमतातिओ पण देखाय छे। पृथक् चेतन अने परब्रह्मनी मान्यताना युगमा रचाएल के समलित थएल उपनिषदो, महाभारत के गीता आनिमां ए अव्यक्त प्रकृतिने ज अंतिम तत्त्व माननार भूमिकानो एक मतान्तर तरीके के पूर्वपक्ष तरीके उहेस्त यण्लो छे। जेम आगळ जतां केवलद्वैत, विशिष्टद्वैत, द्वैत के शुद्धद्वैतना साम्प्रदायिक विचारो प्रकट यवा लया त्सार ते ते पुरस्कर्ताओए प्राचीन उपनिषदो अने गीता आदिनु पोतानी ज दृष्टि ए ऐकान्तिक व्याख्यान कयुं, अने ए ग्रन्थोमा बीजा कया कया विरोधी मन्तयो स्पष्ट छे एनो विचार ज न कयों,

१ दा० त० गीता २२८ 'अव्यक्तादीनि भूतानि' आ विचार अव्यक्त प्रकृतिने ज चरम तत्त्व माननार भूमिकानो छ, नहीं के पृथक् चेतन माननार भूमिकानो। ए ज रीते छादोग्यनो 'अनदेवेदमप्र आसीत् तत् सदासीत् तत् समवत्' ३ ११ १ इत्यादि भाग प्रकृतिचेतना- मेदवादनी साएय तत्त्वमाननी भूमिकानो सूचन छे, नहीं के अतिरिक्त ब्रह्मवादनी मान्य तानी भूमिकानो सूचक। ज्यारे 'तद्वद आहुरसदेवेदमप्र आसीत्' ६ २ १ इत्यादि छान्दो ग्यनो भाग अतिरिक्त ब्रह्मवादनी मायतानी भूमिकानो सूचक छे

તેમ પરમહંસ કં પૃથક્ ચેતનતાત્પર્યની સ્થાપના અને પ્રતિષ્ઠા થયા પછીના ધ્યાન્યાકારોપ માધીન ગમે તે ભાગને જક માત્ર પરમહંસ કે પૃથક્ ચેતનપરક દ્વૈતી છાંધા । હુ જમ માનુ છુ કે કરવેદ અને ઉપનિષદોમાંના કેટલાક માગો વગેરેમાં ચઢુ જ માધીન તત્વ-ચિંતન સમાવેલ છે કે જે યજ્ઞોત્તર પૃથક્ ચેતન અને પરમહંસની કલ્પના ઉદ્દયમા આવી ૧ હતી । આ દ્રષ્ટિ તે તે માધીન માગો ઉપર વિચાર કરતાં વિચારકોને મૂઢ અને પાઉ કની વ્યાખ્યા વધે યજ્ઞ તથા દેવતાની અસંગતિઓ નહીં જગાય જમ હુ માનુ છુ ।

માધીન ઉપનિષદો અને ગીતામાં અદ્વૈત-પરમહંસાત્માની વિવરણનુ સ્પષ્ટ ઘણ છે જ । પણ અધેતિ તે ઉપનિષદો અને ગીતામાંથી મધ્યાચારના ણેકાત્મિક દ્વૈત મતને કઠિત કરવો પૂ જોઈએ જોડો સ્વચલાગતી અપેક્ષા રાશે છે તેટલે જ અદ્વૈતે તેમાંથી અધેતિ શાંક રાચાર્યના માયાવાદ કે વલ્લભાદિતને પટિલ કરવાનુ કામ પણ સ્વચલાગતી હામે છે । આ મુહો માધીન ઉપનિષદો અને ગીતાને મૂલ ઉપરથી ઘાંચતા તરત મજરે વઢે તેઓ છે । તેથી ૧ તત્ત્વચિંતક શ્રી નમદાસજી મહેતા ઉપનિષદવિચારણામાં અને સર રાધા કૃષ્ણન જેવા પણ ‘હિન્દુયન વિલોસોષી’માં પાતની સાક્ષી પૂરે છે । માધીન ઉપનિષદો અને ગીતાના ઘણા માગો ત્રિવિદ્યદ્વૈત, દ્વૈતાદ્વૈત અને શુદ્ધાદ્વૈતની તરફેળમા ગાય પૂવા છે । પરંતુ શ્રેતાશ્રવર સ્પષ્ટપણે દ્વૈતવાદી છે કેમ કે તેમાં મૃતિ, પુરુષ અને મહેશ્વર પૂ ત્રિવિધ પ્રહ્મને સ્પષ્ટપણે સ્વીકારેલ છે । અને પૂ જ હશ્વર, મહેશ્વર કે પરમપુરુષની પશુપતિરૂપે ઘણના કે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે ।

સિદ્ધસેનની વ્યાખ્યાનુ વલ્લભ

સિદ્ધસેન શ્રેતાશ્રવરનુ ઉપગીવન મુલ્યવળે કરવા હોય તેમ હામે છે, છતાં શ્રેતાશ્રવર કાલા સિદ્ધસેનની સ્તુતિમાં અદ્વૈત પા સમન્વયની છાંટ કાઢક વધારે છે । જો કે તે પણ પ્રકૃતિ, પુરુષ અને પરમપુરુષ જમ ત્રણેને સ્વીકારતા હામે છે । જે વચના આ અત્તરનુ કારણ પૂ હામે છે કે દુક તો સિદ્ધસેનના સમય મુખીમાં અનેક જાતના અદ્વૈત મતો સ્થિર થઈ ગયા હતા અને ધીરું કારણ પ પણ હોય કે સિદ્ધસેન માત્ર પાનુવત સમ્પ્રદાયમા વલ્લભ રહેતાં ઉપનિષદો, ગીતા અને પુરાણોની સમન્વય પદ્ધતિને જ અનુસયા હોય ।

સિદ્ધસેનના ઘણની પૂક સાસ વિશેષતા તરફ ધાંચકોનુ ધ્યાન પ્રથમ જ સ્થંભુ આવશ્યક છે । તે પૂ છે કે પુરુષ તરવની અધ્યક્ષી જુડી કરવના થયા વાદ વોડ પાસા સમારાનુભવી રસિક અને તરવન પવા પ્રતિભાસમ્પન્ન કવિ પધીય તરવવાલા સાન્યની શ્રમિકામાં અધ્યક્ષ અને પુરુષ જુડી જુડી કરવાવા વહી મૂલ કારણ અધ્યક્ષને પ્રકૃતિ અને કૂંસ્ય ચેતનતત્ત્વને પુરુષ નામ આપ્યુ અને જીવત્પટિના ઉત્પાદક જે વિજ્ઞાતીય (શ્રી-પુરુષ) તથોના યુગલનુ સ્વક લઈ ધરાધર જગતના ઉત્પાદક જે વિજ્ઞાતીય તરવો માની તેના યુગલને પ્રકૃતિ પુરુષરૂપે ઘણયા । જ્યારે શ્રેતાશ્રવર કવિ પૂ મૃતિ પુરુષ સ્વરૂપ જે તરવોનુ વિજ્ઞાતીયત્વ વાયમ રાખા તેના યુગલને ‘અજા’ અને ‘અવ્યક્તા’ રૂપકમાં ઘણયા । તેણે સૂચી પ કરી છે કે સતતિની જન્મ અને સર્વધર્મ ક્રિયામાં અનુભવસિદ્ધ પુરુષના તટસ્થપણાની ણાયા, સાંક્ય વિચાર સરણિ પ્રમાણે ચેતન

તત્ત્વમાં હતી તેને, અને માતૃસુલભ સપૂજા-જનન સર્વર્ધનની જવાબદારી અને ચિંતાની છાયા પ્રકૃતિમાં હતી તેને અનુક્રમે 'અજ' અને 'અજા'ના રૂપકમાં વર્ણવી । જ્યારે સિદ્ધસેને યજ્ઞીશીમાં કેવલ 'અજનો' જ ઉલ્લેખ કર્યો છે અને 'અજા'નો ઉલ્લેખ હોદી દીધો છે । ણ્ટલુ જ નહીં પણ સેમણે ઋગ્વેદ અને શુક્લયજુર્વેદ તેમ જ મનુસ્મૃતિ આદિની પેઠે ગમના આધાર સ્થાનનો નિર્દેશ કર્યો વિના જ અજ-ઈશ્વર વા ચેતન-ને ગર્ભના જનક તરીકે વર્ણવ્યો છે ।

કઈ પદ્ધતિપૂર્વક યજ્ઞીશીનો અર્થ કરવો એ એક સમસ્યા હતી । પણ હાલ તુરત મેં એનો જે ઉકેલ કર્યો છે તેનું સૂચન અગ્રે કરવું યોગ્ય છે, જેથી અભ્યાસી અગર યીજા શ્યાલ્યાકારોને તેથી કાંઈક આગલ જવાનું સૂઝે અને રહી ગણ્ડ શ્રુતિઓ ક્રમે દૂર થાય । મારી શ્યાલ્યાધાન પદ્ધતિ મુલ્યપણે પ્રથમ માગમા ચર્હેવાઈ જાય છે—(૧) યજ્ઞી શીગત પદ, વાચ્ય, પાદ, પૂરેપૂરું પદ્ય, રૂપક, કલ્પના આદિ વેદ, ઉપનિષદો અને ગીતામાંથી જેવાને તેવાં કે થોડાં કેરફારવાળાં મઢ્યા તેનો સમૂહ કરી અર્થ અને વિવેચનમાં ઉપયોગ કરવો । (૨) તે તે સમૂહીત માગોનો મૂળ ઉપરથી કે ટીકાઓ ઉપરથી જે અર્થ થતો હોય અને જે વધારે યોગ્ય લાગતો હોય તેનો પ્રસ્તુત વિવેચનમાં ઉપયોગ કરવો । (૩) વેદ આદિ પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી એકત્ર કરેલ તુલનાત્મક માગો અને તેનો અર્થ એ વધેનો વિવેચનમાં યથામત્ત સરસ્વામણીમાં ઉપયોગ કરવા છતાં જ્યાં થયેસતુ ન લાગ્યું હોય ત્યાં સ્વાધીન શુદ્ધિથી અર્થ અને વિવેચન કરવાં ।

પ્રસ્તુત યજ્ઞીશી ધીજી યજ્ઞીશીઓ સામે જૈનધર્મ પ્રસારક સમાવરણી 'શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરકૃત ગ્રંથમાલા'માં વિ. સ. ૧૯૧૫માં પ્રમિદ્ધ થયેલી છે । મેં એના સપાદક આચાર્ય શ્રી માગરાનદસૂરિને વળ્લુ તો માલુમ વળ્લુ કે તાદ્દેશની જૂની પ્રતને આધારે તે સપાદન થયું છે । આ જૂની પ્રત ક્યાની હતી તે તેમને યાદ નથી । પણ સમ્ભવતઃ તે પ્રત માદારકર ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં છે તે જ હોવી જોઈએ । આ પ્રત સાથે મુદ્રિત પ્રતિનું મિલન આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીવ ઘળા વપ અગાડ કરેલું અને પાઠાત્તર લીધેલા । એ મઠલ આજે મારી સામે છે । ભારતીય વિદ્યાના પ્રસ્તુત ઝંકમાં જ અત્યંત પ્રસ્તુત યજ્ઞીશી મુદ્રિત થઈ છે (૫૦ ૧૮-૨૦) તેમાં મેં પ્રસારક સમાવાલી આવૃત્તિનો મુદ્રિત પાઠ જ મુખ્ય રાખ્યો છે અને મારી સૂચનાઓ કોઈકમાં રાખી છે । પરંતુ આ સ્થળે મૂળમાં જ મારી ધારણાવાળો પાઠ સઠગ છાપેલો છે અને મુદ્રિતનો પાઠમેદ અહિં નીચે દિપ્તનીમા આવ્યો છે । મેં જે જે પાઠ મારી દષ્ટિપ્ત કર્યા છે તે અંતિમ જ છે એમ સ્વાગ્રીથી કહી ન શકાય, પણ માયા, અર્થ, હદ, અન્ય ગ્રંથોમાં મઠી આવેલ સમાન માગો આદિને આધારે મને જે જે પાઠ સુધારવા ઈચ્છેલા છે તે સુધાર્યા છે, તેમ છતાં એ-એક સ્થળે એવા છે કે જેની સુધારણા વિષે મને અંતિમ સતોષ નથી, જો કે એ સ્થળો વાલ્મે મેં અનેક પ્રાચીન વૈદિક ગ્રંથો ડઘલાવ્યા છે ।

સિદ્ધસેન દિવાકરકૃત વેદવાદ દ્વાત્રિશિકા ।

અજ પતંગ શબ્દો વિશ્વમયો ઘટે ગર્ભમચરં ચરં ચ ।

યોઽસ્યાપ્યક્ષમવત્ સર્વધાન્ય વેદાતીત વેદત્રયં ત વેદ ॥ ૧ ॥

અર્થ—પતંગ, શબ્દ અને વિશ્વમય એવો અજ (ચેતન યા મગુણ મત્ત) અચર તેમજ ચર એવા ગર્ભનુ આધાન કરે છે । આના—ગર્ભ યા તેના આધાયકના અપ્યક્ષ—નિયામક (નિર્ગુણ મત્ત), અકુટ, સંના બીજ તેમજ વેદયી જ્ઞાત અને દૃતાં વેદ છે તેને જો જાગે છે તે જ જાગે છે ।

ભાર્યાર્થ—અર્થ સામ્ય-યોગની ભેદદૃષ્ટિ વિચારતાં અજરૂપે જીવામા અને અપ્યક્ષરૂપે પરમેશ્વર હૃદ શક્તિય, તેમજ વેદાતીત અભેદદૃષ્ટિ વિચારતાં અજરૂપે સગુણમત્ત અને અપ્યક્ષરૂપ નિર્ગુણમત્ત હૃદ શક્તિય । મને તે દૃષ્ટિ અર્થ કરતાં ઇટલુ તત્ત્વ તો સમાન જ છે કે ચરાચર વિશ્વનુ ધારણ, પોષણ અને સંવર્ધન ચેતન-તત્ત્વને આભારી છે । તેથી ચરાચર વિશ્વને અજના ગર્ભ તરફે કવિર્ વર્ણવ્યુ છે । ચરાચરભૂતરૂપ હેમાણ્ડમાં મત્તદેવ પ્રકટ થયા અને તે મત્તદેવ મત્તજન્ય છે, આવું મહાભારતનુ વર્ણન સામે રાલી અહીં યો પળ અર્થ કરી શકાય કે અજ પોતે ચરાચર ગર્ભમા અવતરે છે ઇટલે કે મત્તરૂપ અકુટ નિર્ગુણતત્ત્વથી અજરૂપ મત્ત-દેવનો ચરાચર વિશ્વમાં જન્મ થાય છે ।

અજને પતંગ કહેલ છે, કેમ કે તે સૂર્યની પટે પ્રગ્ગમાનુ છે । તેને શબ્દ અને વિશ્વમય વિશેષણ આપી એમ સૂચવ્યુ છે કે ય્યારે ચેતનતત્ત્વ પ્રાપ્ત ગુણોના પ્રભાવથી કે માયાના સુરણથી ચિત્તરૂપ બને છે અને નાના રૂપનુ સર્જન કરવા અમિમુલ્લ બને છે, ત્યારેજ તે ચરાચર પ્રાકૃતિક સૃષ્ટિનુ જનક બને છે અપવાદ સૃષ્ટિમાં પ્રકટ થાય છે ।

સેશ્વરસામ્યની કે વેદાતીત દૃષ્ટિ મોક્ષ અને ભોગ્ય બનેનુ કોઈ નિયામક તત્ત્વ હોવુ જ જોઈએ એવો સિદ્ધાન્ત છે । તેથી એ નિયામક તત્ત્વને જ કવિર્ ભોગ્ય વિશ્વ અને મોક્ષા પુરપના અપ્યક્ષ તરીકે વર્ણવેલ છે । કવિ વર્ણવે છે કે અપ્યક્ષ પરમાત્મા અકુલ ઇટલે પ્રકૃતિ તત્ત્વની ક્લેશકર્માદિ કે પ્રાણ આદિ ફલાના સ્પર્શથી સંપન્ના મુક્ત દૃતા તે સમ ભોગ્યમોક્ષવર્ગનુ બીજ છે । કેમ કે જે કાઈ છે તે સવનુ બીજ પરમાત્મા છે । પરમાત્મા જ સર્વનુ નિધાન છે । પરમાત્માને ચિત્તકોર વાળી

અને મનથી અગોચર વર્ણવેલો હોઈ કવિ પળ તેને વેદાતીત કહે છે । વેદોમા તેના પરમાત્માનુ વર્ણન ન હોય તેથી પળ વેદાતીત કહેવાય । મધ્ધોનો પાઠ માત્ર યતો અને અર્થચિંતન નહીં એવો કૌત્સનો મત માનીએ તો પળ પરમાત્મા વેદાતીત કહેવાય, અને વેદ વર્ણન કરે તોય તે છેવટે શબ્દાત્મક હોવાથી સર્પૂર્ણપણે પરમાત્માનુ વર્ણન કરી ન શકે એ દષ્ટિએ પળ તે વેદાતીત કહેવાય । કવિનુ કહેવું એમ છે કે પરમાત્મા શબ્દગમ્ય નથી છતાં તે જ્ઞેય તો છે જ । એટલે જે એા પરમાત્માને ધ્યાન કે સ્થાનુમનથી જાણે છે તે જ જાણે છે ।

સેશ્વર સાહ્ય અને અદ્વેત વેદાન્તની દષ્ટિએ ઉપર અર્થ ઘટાવવામા આવ્યો છે તેવી જ રીતે જેનદષ્ટિએ પળ પ્રસ્તુત પદનો અર્થ બરાબર ઘટે છે । કેમ કે જૈનદષ્ટિ પ્રત્યેક ચેતનની બે અવસ્થા સ્વીકારે છે । તાત્ત્વિકપણે—નિશ્ચય દષ્ટિએ તે આત્માને અપ્યક્ષ—સાક્ષીરૂપ કર્તૃત્વ-મોક્તૃત્વની કલાથી વિહીન અને શબ્દાગમ્ય માને છે । ય્યારે વ્યાવહારિક દષ્ટિએ તે આત્માને કર્મના સમ્બન્ધથી શત્રલ તેમ જ નાનારૂપધારી માને છે । અદ્વેત પરબ્રહ્મ અને જીવભેદ એ બેના સમ્બન્ધનો જે સુલાસો વેદાન્ત કરે છે તે જ સુલાસો જેનદષ્ટિએ પ્રત્યેક સ્વતંત્ર ચેતનના તાત્ત્વિક અને વ્યાવહારિક સ્વરૂપના સમ્બન્ધ નિષે છે ।

ઋગ્વેદ મણ્ડલ ૧ સૂક્ત ૧૬૪ ના મધ્ધ ૨૦ માં જાણે સેશ્વર સાહ્યનુ બીજ હોય તેવી રીતે એક જ વૃક્ષ ઉપર રહેલ બે પક્ષીઓનુ વિશ્વમા રહેલ જીવાત્મા અને પરમાત્મા સાથે રૂપક કરી વર્ણન કરવામા આવ્યું છે । બે સમાન સ્વભાવના સહચારી મિત્ર જેનાં પક્ષીઓ એક જ વૃક્ષને આશ્રિત રહેલા છે । તેમાથી એક—જીવાત્મા સ્વાદુ ફલ (કર્મફલ)ને ચાહે છે, ય્યારે બીજુ પક્ષી—પરમાત્મા એવું ફલ ચાહ્યા સિવાય જ પ્રકાશે છે । આ પક્ષીના જ બે આગલા મધ્ધોમા પળ વૃક્ષ અને પક્ષીઓનુ રૂપક વિસ્તારી સહેજ મગીભેદથી પુન જીવાત્માઓનુ વર્ણન કરેલ છે । આ રૂપક એટલું બધું સચોટ અને આકર્ષક છે કે તે રચાયારે હજારો વર્ષ વીતી ગયાં, છતાં તે ચિંતકો અને સામાન્ય લોકોના વિચારપ્રદેશમાથી ય્વસવાને બદલે તત્ત્વજ્ઞાનના વિકાસની સાથે અર્થથી વિકસતું ગયું । અપર્વવેદના કાણ્ડ ૯ સૂક્ત ૯ માં એ જ ઋગ્વેદના ત્રણ મધ્ધો છે । ય્યારે મુણ્ડક ઉપનિષદ મુ. ૩ લ. ૧ માં બે પક્ષીના રૂપરૂપો મધ્ધ તો એ જ છે, પળ ત્યાર બાદ બીજા મધ્ધમા એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે વૃક્ષ એક જ છતાં તેમાં લુબ્ધ થયેલો પુરુષ દીનતાને લીધે મોહ પામતો

હર્ષ-વિપાદ અનુભવે છે । પળ તે લુપ્થ પુરુષ જ્યારે તે જ વૃક્ષ ઉપર ઘેઝ ધીંગા સમર્પ-અલુપ્થ અને નિર્મોહ પુરુષનું દર્શન કરે છે ત્યારે તે પોતે પણ નિર્મોહ બને છે । જ્યારે જુદાં જુદાં આગ્નિ કે પશીઓના સ્પર્શ દ્વારા ઋગ્વેદ કે અર્ચ-વેદમાં જે અથ વિગતિત હતો તેને જ મુળદસ્તકારે ધીંગા મધ્યમાં સ્પષ્ટ કર્યો જાય છે । કેમ કે તે કહે છે કે જે પુરુષ વૃક્ષમાં ડુબ્ય છે તે મોટી દુઃખી થાય છે, અને ધીંગો પુરુષ સમર્પ હોઈ તેમાં ડુબી ગયો, તેથી, અલુપ્થના સ્વરૂપનું દર્શન થતાં જ તે પણ નિર્મોહ બને છે । શ્વેતાશ્વતરે (અ. ૪) મુળદક્ષના ૧ બે મણો લઈ ધીંગાના અને પરમાત્માના સ્વરૂપનું તેને જ પાસપાસે સમ્પ્રધનું વર્ણન તો કર્યું જ છે,^૧ પણ ત્યારમાં તેને એક નવું આત્મપદ રૂપક યોજી વદ્ધ અને મુક્ત એના બે પુરુષોનું વર્ણન કર્યું છે । તેને અજ-વસ્ત્રાનું સ્પર્શ કરી વદ્યુ છે કે એક અજ-વદ્ધ ધીંગા મોગાભિમુખ પ્રવૃત્તિસ્થ અજા ઉપર પ્રીતિ કરતો હોઈ દુઃખ પામે છે, જ્યારે ધીંગો અજ-મુક્ત ધીંગા મોગપરાશ્ચય અજાને સ્વયં દે છે । આ રીતે ઋગ્વેદથી શ્વેતાશ્વતર સુધીના સ્તુત્રો દ્વારા થયેલું વર્ણન પટલ સૂચવે છે કે પ્રવૃત્તિ, વદ્ધપુરુષ, મુક્તપુરુષ અને પરમાત્મા ૧ ચાર તરફો વિચારપ્રદેશમાં સ્થિર થઈ ગયાં છે કે જે સેશ્વરસાંસ્કૃતિ વા સાંસ્કૃતિયોગી ભૂમિકાસ્થ છે ।

સિદ્ધસેને પ્રસ્તુત પદ્યમાં એક વસ્તુ જૂના રૂપનો છોડી સહેજ ફેરફાર સાથે ધીંગા રીતે વર્ણવી છે । તે વદ્ધ અને મુક્ત બે પુરુષોમાંથી માત્ર વદ્ધ પુરુષનું જ એક અજ-વસ્ત્રે વર્ણન કરે છે અને મુક્ત પુરુષનું અજ-સ્વપદ તથા પરમાત્માનું પશીરૂપક છોડી દઈ પરમાત્માને સૃષ્ટિ અને જીવન્મુક્તિ અવ્યક્ત સ્તરીકે “યોડસ્યાવ્યક્ત અકલ્પ સંધાય વેદાતીત વેદવેદ્ય સ વેદ ।” એમ કહી વર્ણવે છે । એમના ૧ વચનમાં ઋગ્વેદમાંના નાસત્રીયમૂલકાત મત્ર ૭ માંના ‘યોડસ્યાવ્યક્ત પરમે વ્યોમન સો અજ્ઞ વેદ વદિ વા ન વેદ’ આ પદોનો રણકાર ચૂકે છે ।

સિદ્ધસેન પછી લગભગ હજારેક વર્ષે થયેલા આનંદધન નામક જૈન સંતે હિંદી માપમાં ૧ વૈદિક અને ઔપનીષદ રૂપકને વદ્ધ સૂત્રીથી વર્ણવ્યું છે । તે કહે છે,^૨ કે એક વૃક્ષ ઉપર બે પશી બેઠેલા છે । તેમાં એક ગુરુ અને ધીંગુ બેઠો છે । બેઠો પલ્લ ચૂટીચૂટીને ધાય છે, પણ ગુરુ તો સદા મસ્ત હોઈ સદા આત્મતુષ્ટ છે । આનંદધને આ રૂપક દ્વારા જૈન પરમ્પરાસમ્મત વદ્ધ અને મુક્ત જીવનું વર્ણન કર્યું

૧ તરફર એક પછી દોઢ વેદે, એક ગુરુ એક ધીંગા ।

બંધેને જગ જુગ જુગ જાયા, ગુરુ નિરંતર રેલા ॥ પદ. ૧૮ ।

છે, જે સાલ્યપરમ્પરાસમ્મત બદ્ધ અને મુક્ત વે અજના વર્ણન જેવું જ છે અથવા વૈદિક રૂપરૂ પ્રમાણે જીવાત્મા અને પરમાત્માના વર્ણન જેવું જ છે । ગીતામા 'મયાપ્યક્ષેણ પ્રકૃતિ સૂયતે સચરાચરમ્' (૧૧૦) એ પદમા પરમાત્મારૂપે કૃષ્ણને અપ્યક્ષ કહી ચરાચર સૃષ્ટિને જન્મ આપનાર તરીકે સ્ત્રીલિંગ પ્રકૃતિનો નિર્દેશ છે । સ્ત્રી જ ગર્ભ ધારણ કરે છે અને પુરુષ તો માત્ર નિમિત્ત છે—એવા વ્યાવહારિક અનુભવને સાલ્ય-પરમ્પરા અનુસાર યથાત્ વ્યક્ત કરવા ગીતાકારે સ્ત્રીલિંગ-પ્રકૃતિનો પ્રસન્ન કરનાર તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે અને શ્વેતાશ્વતરે એ જ પ્રકૃતિનું સ્ત્રીલિંગી અજા—વક્ત્રી રૂપે રૂપરૂ કર્યું છે (અધ્યાય ૪) ત્યારે સિદ્ધસેન તો ચરાચર ગર્ભના ધારક તરીકે પુરુષ અજનું વર્ણન કરે છે, એ દેખીતો વિરોધ છે । આનો પરિહાર વે રીતે સમવે છે એક તો એ કે સિદ્ધસેન 'ગર્ભ ધત્તે' એ શબ્દદ્વારા ગર્ભનું આધાન કરનાર પુરુષનું જ વર્ણન કરે છે, નહીં કે તેને ધારણ કરનાર સ્ત્રીનું । વીજુ સિદ્ધસેનનો આશય કદાચ આના વિરોધાભાસી વર્ણન દ્વારા સાલ્ય-પરમ્પરાથી જુદા પડી એમ સૂચવવાનો હોય કે સાલ્યો પ્રકૃતિને કર્તા અને પુરુષને અકર્તા છતાં મોક્ષા માને છે, પણ વસ્તુતઃ કર્તા અને મોક્ષા જુદા જુદા ન હોય । તેથી પુરુષને જ મોક્ષાની જેમ કર્તા માનવો ઘટે, મળે તે કર્તૃત્વમા અન્ય તત્ત્વનો સહકાર લે । પુરુષમા સર્વેયા અકર્તૃત્વ માનનાર સાલ્યપરમ્પરાની વિરુદ્ધ ન્યાયવૈશેષિક, જેન આદિ ઘણી પરમ્પરાઓ છે । એટલું જ નહીં પણ વેદાન્તની દેરેક શાખા બ્રહ્મનું જ કર્તૃત્વ સ્થાપી સાલ્યસમ્મત પ્રકૃતિના કર્તૃત્વને સાન ગૌણ કરી દે છે । એ જ માત્ર સિદ્ધસેન કહેવા માંગતા હોય તેઓ પણ સમન છે । કેમ કે આગઢના પદ્યોમા પણ ઘણે સ્થલે સિદ્ધસેને સાલ્યની પ્રાચીન પ્રણાલિકાઓથી જુદી રીતે પણ વર્ણન કર્યું છે ।

અજ શબ્દનો રૂઢ અર્થ છે વક્ત્રો અને યૌગિક અર્થ છે અજન્મા । એમ લાગે છે કે અતિપ્રાચીન સમયમા વક્ત્રાઓના ટોચાઓથી અતિપરિવિત અને તેની ઘચ્છે રહેનાર ઋષિવિઓએ રૂપરૂ તરીકે અજનો પ્રયોગ કર્યો હશે । પણ ઘીરે ઘીરે તે ઉપમેય દેવ, આત્મા, પરમાત્મા આદિમા વપરાવા લાગ્યો અને ત્યારે તેનો અર્થ અજમા એવો યૌગિક કરવામા આવ્યો, જે ઉપનિષદો અને ગીતા આદિમા સર્વત્ર 'અજો નિલ્લ શાશ્વતોઽય પુરાણ' (૨ ૨૦) ઇત્યાદિ ઉક્તિમા દેખાય છે ।

—પ્રસ્તુત પદ્યનું પૂર્વાર્ધ વાંચતાં શ્વેતાશ્વતરનું 'નીલ પત્તન્નો હરિતો લોહિતાક્ષ,' (૪. ૪) ઇત્યાદિ પાદનું સ્મરણ ઘાય છે ।

હર્ષ-વિપાદ અનુભવે છે । પળ તે હુધ પુરુષ જ્યારે તે જ વૃક્ષ ઉપર રહેલ વીજા સમર્થ-અલુબ્ધ અને નિર્મોહ પુરુષનુ દર્શન કરે છે ત્યારે તે પોતે પણ નિર્મોહ મને છે । એક ન વૃક્ષને આશ્રિત વે પશીઓગ રૂપક દ્વારા ઋગ્વેદ કે અર્ચ-વેદમા જે અર્થ વિગ્રહિત હતો તેને જ મુળ્લકારે વીજા મગ્નમા સ્પષ્ટ કર્યો હતો છે । કેમ કે તે કહે છે કે જે પુરુષ વૃક્ષમા હુધ છે તે મોહથી દુઃખી થાય છે, અને વીજો પુરુષ સમર્થ હોઈ તેમા હુબ્ધ નથી, તેથી, હુબ્ધને અલુ-બ્ધના સ્વરૂપનુ દર્શન થતા જ તે પણ નિર્મોહ બને છે । શ્વેતાશ્વતરે (અ. ૪) મુળ્લકના ૭ થે મગ્નો હઈ જીરાત્મા અને પરમાત્માના સમ્પન્નુ તેમ જ પાસ્પ-રિક સમ્પન્નુ વર્ણન તો કર્યું જ છે, પળ વધારામાં તેણે એક નવું આપ્તર્યક રૂપક યોજી વદ્ધ અને મુક્ત એવા વે પુરુષોનુ વર્ણન કર્યુ છે । તેણે અજ-વગ્નનુ રૂપક કરી કહ્યુ છે કે એક અજ-વદ્ધ જીવ મોગાભિમુખ પ્રકૃતિરૂપ અજા ઉપર પ્રીતિ કરતો હોઈ દુઃખ પામે છે, જ્યારે વીજો અજ-મુક્ત જીવ મોગપરાન્નુ અજાને ત્યાની દે છે । આ રીતે ઋગ્વેદથી શ્વેતાશ્વતર સુધીના રૂપકો દ્વારા થયેલ વર્ણન પટલ સૂચવે છે કે પ્રકૃતિ, વદ્ધપુરુષ, મુક્તપુરુષ અને પરમાત્મા એ ચાર તત્ત્વો વિચારપ્રદેશમા સ્થિર થઈ ગયાં છે કે જે સેશ્વરસાધ્ય યા સાધ્યયોગની શ્રુતિરૂપ છે ।

સિદ્ધસેને પ્રસ્તુત પચમા એ જ વસ્તુ જૂના રૂપનો છોડી સહેજ ફેરફાર સાથે વીજી રીતે વર્ણવી છે । તે વદ્ધ અને મુક્ત વે પુરુષોમાંથી માત્ર વદ્ધ પુરુષનુ જ એક અજરૂપે વર્ણન કરે છે અને મુક્ત પુરુષનુ અજરૂપક તથા પરમાત્માનુ પક્ષીરૂપક છોડી દઈ પરમાત્માને સૃષ્ટિ અને જીરાત્માના અવ્યક્ષ તરીકે "યોડસ્યાધ્યક્ષ અનુલ સંધાય વેદાતીત વેદવેદ્ય સ વેદ ।" એમ કહી વર્ણવે છે । એમના એ કાવનમાં ઋગ્વેદમાંના નાસદીપસ્તુકગત મન્ન ૭ માના 'યોડસ્યાધ્યક્ષ પરમે વ્યોમન્ સો અહ્ન વેદ યદિ વા ન વેદ' આ પદોનો રણકાર ગૂંજે છે ।

સિદ્ધસેન પછી લગભગ હજારેક વર્ષે થયેલ આનંદધન નામક જૈન સતે હિંદી માયામાં એ વૈદિક અને જૌપનિપદ રૂપકને બહુ સ્વૈચ્છીય વર્ણવ્યુ છે । તે કહે છે, કે એક વૃક્ષ ઉપર વે પક્ષી બેઠેલા છે । તેમાં એક ગુરુ અને વીજુ બેઠો છે । બેઠો પડ્ડ ચૂટીચૂટીને ચાપ છે, પણ ગુરુ તો સદા મસ્ત હોઈ સદા આમતુષ્ઠ છે । આનંદધને આ રૂપક દ્વારા જૈન પરમ્પરાસમ્મત વદ્ધ અને મુક્ત જીવનુ વર્ણન કર્યું

૧ તરવર એ પછી દોડ વેઠ એક ગુરુ એક વેજ ।

વદ્ધને જામ જુગ જુગ ચાયા, ગુરુ નિરંતર બેલા ॥ ૧૧૧ ૧૮ ।

ભાવાર્થ— આ પદમા નાનારૂપ મુવન અને પરમાત્માને એક વીજાના સર્જકરૂપે વર્ણવ્યા છે । અને વળી મુવન તેમજ પરમાત્માને નિત્યજાત સદોત્પન્ન કહી કોઈ કોઈને સરજતુ નથી એમ પળ કહ્યુ છે । આ દેહીતા વિરોધનો પરિહાર દૃષ્ટિભેદથી થઈ જાય છે । જૈનપરમ્પરામા દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એ વે દૃષ્ટિઓ પ્રસિદ્ધ છે અને તે સર્વ તત્ત્વને લાગૂ પડે છે । તે અનુસાર એમ કહી શકાય કે ચેતન કે અચેતન દરેક તત્ત્વ પોતાના મૂલસ્વરૂપે શાશ્વત અને અનુત્પન્ન હોઈ તેમાથી કોઈ એક વીજાને સરજતુ જ નથી । જ્યારે તેજ દરેક તત્ત્વ સ્વસ્વરૂપે નિત્ય છતાં અવસ્થાભેદ અનુભવે છે, અને તે અવસ્થાભેદ પરસ્પરના સયોગને આભારી હોવાથી બંને ચેતન અચેતન તત્ત્વ એક વીજાનુ સર્જન પળ કરે છે ।

સાહ્ય—યોગ કે વેદાન્તની દૃષ્ટિએ પળ કવિનુ વર્ણન અસંગત નથી । પરમેશ્વર નાનારૂપ વિશ્વને સરજે છે એ મન્તવ્ય તો ‘અસ્માન્માયી સૃજતે વિશ્વમેતત્’ એ શ્લોકાશ્વતરની ઉક્તિમા સ્પષ્ટ છે । “અને પ્રમુ લોકનુ કર્તૃત્વ આદિ કશુ સરજતો નથી, સ્વભાવજ સ્વપમેત્ર પ્રવર્તે છે” એ ગીતાવચનમાં^૧ પરમાત્માનુ અસર્જકપણુ પળ સ્પષ્ટ છે । વળી નાનારૂપ વિશ્વ પરમેશ્વરને આભારી હોવાથી જેમ તે તેનો સર્જક કહેવાય તેમ પરમેશ્વરના નાનારૂપો પળ પ્રાકૃત કે માયિક નાનારૂપ વિશ્વને આભારી હોવાથી વિશ્વને પળ તેનુ સર્જક કહી શકાય । અને માત્ર પ્રકૃતિ જ નહીં પળ ચેતન પરમાત્મા મુદ્ધા નિત્યજાત—સદાત્ન હોવાથી વન્નેમાથી કોઈ અન્યને સરજતુ નથી એમ કહી શકાય । સર્જન—અસર્જન એ બધુ આપેક્ષિક કિંના માયિક છે એમ કહી કવિ છેડે તો તત્ત્વની અગમ્યતા જ સૂચવે છે ।

एकायनशतात्मानमेक विश्वात्मानममृत जायमानम् ।

यस्त न वेद किमुच्चा करिष्यति यस्त च वेद किमुच्चा करिष्यति ॥ ૪ ॥

અર્થ—એક આશ્રયરૂપ અને શતાત્મરૂપ તથા એક અને વિશ્વાત્મરૂપ તેમ જ અમૃત અને જન્મ લેનાર એવા તેને—પરમાત્માને જે નથી જાણતો તે ઋચાથી શુ કરવાનો હતો અને જે તે પરમાત્માને જાણે છે તે પળ ઋચાથી શુ કરવાનો છે ।

ભાવાર્થ— આ પદમા પરમાત્માના પરસ્પરવિરુદ્ધ એવા અનેક સ્વરૂપદ્વયો વર્ણવ્યા છે । કવિ પરમાત્માને એકાયન કહી સર્વના એકમાત્ર આધાર તરીકે વર્ણવે છે,

૧ શ્લોકાશ્વતર ૪૧

૨ ન કર્તૃત્વ ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃજતિ પ્રમુ ।

૩ ન કર્મફલસયોગ સ્વભાવસુ પ્રવર્તેતે ॥ ગીતા ૫ ૧૪

૪ યસ્ત ન વેદ—મુ.

સ એવૈતદ્વિશ્વમધિતિષ્ઠત્યેવસ્તમેવૈત વિશ્વમધિતિષ્ઠત્યેવમ્ ।

સ એવૈતદ્વેદ યદિદાસ્તિ વેદ્ય તમેવૈતદ્વેદ યદિદાસ્તિ વેદ્યમ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ—તે જ એક—પરમાત્મા આ વિશ્વનું અધિષ્ઠાન કરે છે । આ એક વિશ્વ તેનું—પરમાત્માનું અધિષ્ઠાન કરે છે । તે જ—પરમાત્મા અહીં જે કોઈ વેદ્ય છે તેને જાણે છે । અહીં જે વેદ્ય છે તે તેને—પરમાત્માને જ જાણે છે ।

ભાવાર્થ—આ પદ્યમાં ચરાચર વિશ્વ અને પરમાત્મા એ બન્નેના પરસ્પર અધિષ્ઠાતૃત્વનું વર્ણન છે, જે વૈદિક, ઔપનિષદ અને ગીતા આદિના વર્ણનથી શુદ્ધ પડે છે । કેમ કે ‘તસ્મિન્ના તસ્થુર્થુનનાં વિશ્વા’ એ ઋગ્વેદ (૧૧૬૪૧૩) માં તથા ‘ય કારણાનિ નિશ્ચિંતાં તાં કાલાત્મયુક્તાંયધિનિષ્ઠલેક’ (૧૩) ‘યો યોનિં યોનિમધિતિષ્ઠલેક’ (૪૧૧) इत्यादि श्वेताश्वतरमा અને ગીતામાં “પ્રકૃતિં સ્વામધિષ્ઠાય સંભગમ્યાત્મમાયયા” (ગી૦ ૪૬) માત્ર પરમાત્માને જ વિશ્વના અધિષ્ઠાન તરીકે વર્ણવેલ છે, ત્યાં કે વિશ્વને પણ પરમાત્માના અધિષ્ઠાન તરીકે । પ્રાચીન શૈલીથી નિરૂદ્ધ દેખાતી શૈલી અનલગ્ન પાટલ સિદ્ધસેનનું દષ્ટિચંદુ એ લખે છે કે જે વે તત્ત્વો અનન્ન છે, તેમાંથી એકને જ વીજાનો આધાર કેમ કહી શકાય ? જો એક વીજાનું આધાર મનાય તો વીજું પહેલાનું આધાર કેમ ન મનાય ? તેથી બન્નેને એક વીજાના આધાર માનવા એ જ યુક્ત છે । બધી અગમ્ય અને અમેય તત્ત્વોનું વર્ણન જો શક્ય હોય તો તે ક્યારે સારી રીતે વિરોધાભાસ દ્વારા જ થઈ શકે । જ્યાં વિરોધાભાસ શૈલીનો આશ્રય વૈદિક ઋષિઓથી માંડી ટેટ સુધીના બધા જ તત્ત્વજ્ઞ કવિઓએ લીધો છે ।

તેથી જ સિદ્ધસેન પરમાત્મા અને વિશ્વ બન્નેને પરસ્પરના જ્ઞાતા અને જ્ઞેયરૂપે વર્ણવે છે । પરમેશ્વર વિશ્વને જાણે છે એ સદૃષ્ટ પણ વિશ્વ કે જે જ્ઞેય મનાય છે અને જેમાં જીવાત્માનો પણ સમાવેશ પાપ છે તે પરમાત્માને ન જાણે તો વીજું કોણ જાણે । તેથી જ ગીતામાં અર્જુન—જીવાત્મા કૃષ્ણ—પરમાત્માને કહે છે કે જ્ઞાતા પણ તું છે અને જ્ઞેય પણ અતિમ ધામ પણ તું જ છે—ગીતા ૧૧-૩૮ ।

સ એવૈતદ્વ્યુચન સૃજતિ વિશ્વરૂપઃ

તમેવૈતત્સૃજતિ ભુવન વિશ્વરૂપમ્ ।

ન ચૈવૈન સૃજતિ કશ્ચિન્નિત્યજાતમ્

ન ચાસૌ સૃજતિ ભુવન નિત્યજાતમ્ ॥ ૩ ॥

અર્થ—તે જ નાનારૂપ પરમાત્મા આ વિશ્વને સરજે છે અને આ જ નાનારૂપ વિશ્વ તેને—પરમાત્માને સરજે છે । બધી એ નિત્યજાત પરમાત્માને કોઈ સરજતું નથી અને આ પરમાત્મા નિત્યજાત ભુવનને સરજતો નથી ।

ભાવાર્થ—આ પદ્યમા નાનારૂપ મુન અને પરમાત્માને એક વીજાના સર્જકરૂપે વર્ણવ્યા છે । અને વઢી મુન તેમજ પરમાત્માને નિત્યજાત સદોત્પન્ન કહી કોઈ કોઈને સર્જતુ નથી એમ પણ કહ્યું છે । આ દેહીતા વિરોધનો પરિહાર દૃષ્ટિભેદથી થઈ જાય છે । જૈનપરંપરામા દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એ બે દૃષ્ટિઓ પ્રસિદ્ધ છે અને તે સર્વ તત્ત્વને ઢાગૂ પડે છે । તે અનુસાર એમ કહી શકાય કે ચેતન કે અચેતન દરેક તત્ત્વ પોતાના મૂલસ્વરૂપે શાશ્વત અને અનુપન્ન હોઈ તેમાથી કોઈ એક વીજાને સર્જતુ જ નથી । ય્યારે તે જ દરેક તત્ત્વ સ્વસ્વરૂપે નિત્ય દૃષ્ટા અવસ્થાભેદ અનુભવે છે, અને તે અવસ્થાભેદ પરસ્પરના સયોગને આભારી હોવાથી બન્ને ચેતન અચેતન તત્ત્વ એક વીજાનું સર્જન પણ કરે છે ।

સાંખ્ય-યોગ કે વેદાન્તની દૃષ્ટિએ પણ કવિનું વર્ણન અમગત નથી । પરમેશ્વર નાનારૂપ વિશ્વને સર્જે છે એ મન્તવ્ય તો ‘અસ્માન્માયી સૃજતે વિશ્વમેતત્’ એ શ્લોકાદ્યતરની ઉક્તિમા સ્પષ્ટ છે । “અને પ્રમુ લોકનું કર્તૃત્વ આદિ કશું સર્જતો નથી, સ્વભાવજ સ્વયમેવ પ્રવર્તે છે” એ ગીતાવચનમાં પરમાત્માનું અસર્જકપણું પણ સ્પષ્ટ છે । વઢી નાનારૂપ વિશ્વ પરમેશ્વરને આભારી હોવાથી જેમ તે તેનો સર્જક કહેવાય તેમ પરમેશ્વરના નાનારૂપો પણ પ્રાકૃત કે માયિક નાનારૂપ વિશ્વને આભારી હોવાથી વિશ્વને પણ તેનું સર્જક કહી શકાય । અને માત્ર પ્રવૃત્તિ જ નહીં પણ ચેતન પરમાત્મા મુદ્ધાં નિત્યજાત—સદાતન હોવાથી બન્નેમાથી કોઈ અન્યને સર્જતુ નથી એમ કહી શકાય । સર્જન-અસર્જન એ બધું આપેક્ષિક કિંના માયિક છે એમ કહી કવિ છેલ્લે તો તત્ત્વની અગમ્યતા જ સૂચે છે ।

एकायनशतात्मानमेक विश्वात्मानममृत जायमानम् ।

यस्त न वेद किमृचा करिष्यति यस्त च वेद किमृचा करिष्यति ॥ ૪ ॥

અર્થ—એક આશ્રયરૂપ અને શતાત્મરૂપ તથા એક અને વિશ્વાત્મરૂપ તેમ જ અમૃત અને જન્મ લેનાર એવા તેને—પરમાત્માને જે નથી જાણતો તે ઋચાથી શું કરવાનો હતો અને જે તે પરમાત્માને જાણે છે તે પણ ઋચાથી શું કરવાનો છે ?

ભાવાર્થ—આ પદ્યમા પરમાત્માના પરસ્પરવિરુદ્ધ એવા અનેક સ્વરૂપદ્વદ્વો વર્ણવ્યા છે । કવિ પરમાત્માને એકાયન કહી સર્વના એકમાત્ર આધાર તરીકે વર્ણવે છે,

૧ શ્લોકાદ્યતર ૪૧

૨ ન કર્તૃત્વ ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃજતિ પ્રમુ ।

ન કર્મફલસંયોગ સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥ ગીતા ૫ ૧૪

૩ યસ્ત ન વેદ—મુ.

જ્યારે સાથે જ તેને જ્ઞાનમાં કહી અનેક આધારરૂપે પણ સૂચવે છે । તે પરમાત્માને એક કહે છે અને વળી નાનારૂપ કહે છે । ફરી તે પરમાત્માને અમર કહે છે અને વળી જન્મ લેનાર પણ કહે છે । આ કયનો વિરદ્ધ જેમાં દેખાય છે, પણ વસ્તુતઃ તે સર્વશક્તિસમ્પન્ન પરમાત્માની અલોકિતતા જ સૂચવે છે । આવા વર્ણનો શુ વેદો, શુ ઉપનિષદો કે શુ ગીતા યાં દેખો ત્યાં સર્વત્ર મળે છે । કવિએ પણ તેનું અનુસરણ કર્યું છે ।

પરંતુ કવિની પ્રતિભાની રાગી સ્ત્રી તો આ પદના ઉત્તરાર્ધમાં વ્યક્ત થાય છે । શ્લોકના અંતર “ઋચોઽશ્વરે પરમે વ્યોમન્યસ્મિન્દેરા અભિવિશ્વે નિપેદુ । યસ્ત ન વેદ કિમૃચા કરિષ્યતિ ય ઇત્તદ્વિદુસ્ત ઇમે સમાસતે ।” (શ્લોક ૦ ૪ ૮) આ પદ દ્વારા ઋચાઓની મહત્તા અને ઉપયોગિતા સ્ત્રીકારીને ઇટલ જ કહે છે કે પરમાત્માને જે નથી જાણતો તેને વાસ્તે ઋચાઓ—વેદો નક્કામાં છે અને જે પરમાત્માને જાણે છે તે જ્ઞાત સમાહિત બને છે । પરંતુ સિદ્ધસેન શ્લોકના અંતરથી તાર્કિક દષ્ટિએ આગળ વધી તર્કસુખ બને વિરૂપોને અવઝમ્બી ઋગ્મત્રોનું નિર્ધારણ સૂચવે છે । તેનું વક્તવ્ય એ છે કે શ્રદ્ધાલુ લોકો ઋચાઓ અને વેદોને સર્વસ્વ માની તેનો પાઠ કરે છે અને તેની આસપાસ ચક્રાગ્રો મારે છે । પણ જો ધર્મ જ્ઞેય એવા પરમાત્માને જાણ્યો ન હોય તો વેદમત્રો શા કામના ? એવો પાઠ તો પોપટ પણ કરે । અને જો પરમાત્માનું જ્ઞાન થયું તો પછી વેદમત્રોનો સાર મળી જ ગયો, ઇટલે પણ તે નક્કામાં જ છે । શ્લોકના અંતર પરમાત્માના જ્ઞાનના અમાત્યા જ વેદપાઠના મહત્વનો ઇન્કાર કરે છે । જ્યારે સિદ્ધસેન પરમાત્માના અજ્ઞાન અને જ્ઞાન બન્નેમાં વેદપાઠના મહત્વનો ઇન્કાર કરે છે ।

સર્વઘટા નિશ્ચૃતા મૃત્યુપાશૌ સ્વયમ્પ્રમાનેકસદૃશ્યપર્વા ॥

યમ્યા વેદા શેરતે યજ્ઞગર્ભાં સૈવા ગુહા ગૃહતે સધમેતત્ ॥ ૫ ॥

અર્થ—જેની અંદર યજ્ઞલક્ષી વેદો શયન કરે છે એવી મૃત્યુપાશયી વ્યાપેલી સપ્તઘાટી, સ્વયમ્પ્રકાશનાળી, અનેક હજાર પર્વોવાળી ણ્વી આ ગુહા આ સર્વને ઢાંકે છે ।

ભાવાર્થ—આ પદમાં કવિએ ગુહારૂપે અવિદ્યા કે માયાનું વર્ણન કરેલું છે । સાદ્ય અને આપનિષદ પરમ્પરા પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ, બુદ્ધિ, અવિદ્યા કે માયા એ જ સર્વ પ્રપન્ચન આગરે છે, કેમ કે આગુ જગત એ મૂળ કારણથી જ અપરાણ છે । તેથી તે સર્વ જગતને લીન થવાનું સ્થાન હોઈ ગુહા તુલ્ય છે ।

સાહ્ય અને વેદાન્તની દૃષ્ટિ આમજ્ઞાન એજ મુખ્ય પુરુષાર્થ છે અને યજ્ઞ-
યાગાદિ કર્મો તે ભવહેતુ હોનાથી અવિધારૂપ છે । અને તેથીજ યજ્ઞ-યાગાદિમાં
ઉપયોગી વેદો તે પણ અવિધાની કોટિમાં પડતા હોઈ કવિએ વેદોને અવિધામાં
શયન કરનાર કહ્યા છે ।

કેવિં અવિદ્યાને જે રીતે વર્ણવી છે તે તેનું લૌકિક ગુહાચી વિલક્ષણત્વ સૂચવે છે । પર્વતમાની ગુફાને એક અને વહુ તો વે દ્વાર હોય છે, જ્યારે અવિદ્યાને સર્વે કાંઈ દ્વાર જ છે । પર્વતીય ગુફા મયથી રક્ષણ આપે છે અગર ધ્યાનનું સ્થાન હોઈ મૃત્યુને નિગારે છે, જ્યારે અવિદ્યા મૃત્યુના અનેક પાશોથી વ્યાપ્ત છે । તેમાં રક્ષણ કે અમૃતત્વ જેવું કશું જ નથી । પર્વતીય ગુફા અધકારમય હોઈ દીપાદિ પ્રકાશની અપેક્ષા રાખે છે, જ્યારે અવિદ્યા સત્ત્વગુણને લીધે સ્વપ્રકાશ હોઈ સૌને આંજી નાખે છે । પર્વતીય ગુફામાં ગમે તેટલા ઘણાં કે ભાગો હોય છતાં તે પરિમિત જ હોવાના; જ્યારે અવિદ્યામાં હજારો અને ઘણાં પર્વો—મન્થિઓ હોય છે જેમાંથી વાસના અને રામદ્રેષ આદિની અનેક શાખા પ્રશાખાઓ ફૂટે છે । પર્વતીય ગુફા ગળ્યા માઠ્યાને જ આવરે છે, જ્યારે અવિદ્યા તો સમગ્ર વિશ્વને આવરે છે । કેમ કે આખા જગતનું પ્રભવ અને પ્રલય સ્થાન એ જ છે । પર્વતીય ગુફામાં વેદોનું સ્થાન જ નથી, જ્યારે યજ્ઞસમર્થક વધા જ વેદો વાસનાપોષક હોઈ અતે અવિદ્યામાં જ પર્યવસાન પામે છે ।

भाषोऽभा(३)यो नि सतत्त्वो [सतत्त्वो]

निरञ्जनो [रञ्जनो] य प्रकार ।

गुणात्मको निर्गुणो निष्प्रभावो

विश्वेश्वर सर्वमयो न सर्व ॥ ६ ॥

અર્થ—જે પ્રકાર ભાવરૂપ છે અને અભાવરૂપ છે, સતત્વરહિત છે અને સતત્ત્વ છે, નિરક્ષન છે અને રક્ષન છે, ગુણાત્મક છે અને નિર્ગુણ છે, પ્રમાણ છે અને વિશ્વનો ઈશ્વર—પ્રમુ છે, સર્વમય છે અને સર્વ નથી ।

भावार्थ—उपनिषदोमा “तदेजति तन्नैजति तदूरे तद्वन्तिके । तदतः सर्वं तदु सर्वस्यास्य बाह्यत ।” (इशा० ५), “अणोरणीयान्महतो महीयान्” (१ अ० २ व० २० श्लो०) इत्यादि जेम परमात्मानु निरोधाभासी जेम गीतामा “सर्वेन्द्रियगुणाभास सर्वेन्द्रियनिवर्जितम् । असक्तः सर्वगुणभोक्तु च ॥” (१३ १४) इत्यादि विरोधाभासी वर्णन छे

१ भावाभावो नि स्वसत्त्वो (वितत्त्वो) निरंजनो (रंजनो) य

પરમાત્માને એક અલૌકિક પ્રકારે સૂચવ્યા વિરોધાભાસી ધર્મન કયું છે, જે અપેક્ષા અને દૃષ્ટિભેદથી ઘટમાન છે । માર્મરુપ ઇટલ માટે કે તે એક પારમાર્થિક તત્ત્વ છે, અમાવરૂપ ઇટલા માટે કે તે સર્વ સામાનિકભાગી પર છે, નિશ્ચયત્ત્વ ઇટલ માટે કે તેનું સ્વતત્ત્વ સર્વગમ્ય નથી અને છતાંય તે વસ્તુનું સ્વરૂપ ધરાવે છે । તે સહાયી મુક્ત હોઈ નિરજ્ઞાન છે અને છતાંય તે તરંગો અને પ્લાનીઓનું રહાન પણ કરે છે । તે સર્વ સ્વાભાવિક ગુણોની મૂર્તિ છે પણ પ્રાકૃત ગુણોથી રહિત છે । તે મયપ્રદ પ્રમાણથી મુક્ત છે અને તેથી જ વિશ્વનો પ્રમુ છે । તે સર્વગ્રાપી હોઈ સર્વમય છે અને છતાંય તે એક જ હોવાથી વદ્યત્વગર્ભિત સર્વ નથી ।

૧. સુદ્રા સુદ્રા સ્વયમેવોપભૂકે સર્વધ્યાય ભૂતસ્વર્ગો વતધ્ધ ।

ન ચાસ્થાયત્કારણ સર્ગસિદ્ધા ન ચાત્માન સૃજતે નાપિ ચાન્યાન્ ॥૭॥

અર્થ—જેનાથી આ સર્વભૂત સૃષ્ટિ પ્રવૃત્ત છે તે પોતે જ સર્જન કરી કરીને તેનો ઉપભોગ કરે છે । એને સૃષ્ટિની રચના કરવામાં કોઈ સહકારી કારણ નથી વળી તે પોતાને કે બીજાને કે અન્યને સર્જતો નથી ।

ભાવાર્થ—અહીં કવિ પરમાત્માને ભૂતસર્ગના કર્તા અને ઉપમોક્તા તરીકે વર્ણવેલ છે પણ દાખિત કર્તા અને મોક્તાથી વિલક્ષણમયે । કોઈ પણ લૌકિક કર્તા કાંઈ સરને તો તેને સહકારી કારણની અવશ્ય અપેક્ષા રહે છે, ગ્યારે કવિ કહે છે કે પરમાત્માને તો અન્ય કોઈ કારણ સર્ગસિદ્ધિમા અપશિત નથી । વળી આગલ થવી કવિ કહે છે કે સ્ત્રી રીતે પરમાત્મા નથી પોતાને સર્જતો કે નથી પારને । આ આલો વિરોધાભાસ અપેક્ષાભેદથી સમ્પ્રપેય છે । કવિના આ આલો પદમા ચેતાન્નતરના ‘ન તસ્ય કાર્ય કરણ ચ વિયતે’ (૬૮) ઇત્યાદિ મત્તનો સાર માધ્યરૂપે રમે છે ।

૨. નિરિન્દ્રિયઘ્રુપા યેતિ શબ્દાન્ ધોષેણ રૂપ જિપ્સિતિ જિહ્વા ચ ।

પાદૈર્મંરીતિ શિરસ્યા યાતિ તિહ્ન સર્વેણ સર્વે કુરતે મન્યતે ચ ॥૮॥

અર્થ—જે નિરિન્દ્રિય છતાં નેત્રથી શબ્દોને જાણે છે, કાનથી રૂપ જાણે છે અને જીમથી સૂંઘે છે । પગથી બોલે છે, મસ્તકથી ડમો રહેતો છતાં ચાલે છે, સર્વથી સર્વ કરે છે અને જાણે છે ।

૩. ભાવાર્થ—અહીં કવિ પરમાત્માને નિરિન્દ્રિય કહે છે અને વળી ઇન્દ્રિયો દ્વારા તે તે વિષય તે જાણે છે એમ પણ કહે છે, એ એક વિરોધ છે । તેથી જ વિરોધ વિરોધ તો એના એ કપનમા છે કે નેત્ર આદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો વર્ણ આદિ અન્ય ઇન્દ્રિ

પ્રના નિયત વિપ્રય શબ્દ આદિને જાણે છે અને પગ ઘોરે કર્મેન્દ્રિયો પણ વાફુ આદિ શ્રન્ય કર્મેન્દ્રિયના કાર્ય કરે છે । પરમાત્મા મસ્તકથી ઉભા રહેવા અને ચાલવાનુ પગનુ કાર્ય કરે છે । એમ કહી છેવટે કવિ ત્યાં સુધી જાય છે કે પરમાત્માને વાસ્તે કોઈ અમુક સાધન અમુક જ કાર્ય માટે નથી, પણ તેને વાસ્તે તો સર્વ સાધન સર્વ કાર્યશાલી છે । આ પ્રકારના અત્યન્ત વિરદ્ધ દેખાતા વર્ણનનુ તાત્પર્ય એટલુ જ છે કે પરમાત્માનું સ્વરૂપ લૌકિક વસ્તુઓથી નિરાલુ છે અને તેની વિભૂતિ પણ લૌકિક વિભૂતિથી પર છે । યોગશાસ્ત્રના વિભૂતિપાદમા જે વિભૂતિઓનુ વર્ણન છે તે વિભૂતિઓ યોગીની છતાં અદ્ભુત છે । ગીતાના ૧૧ મા અધ્યાયમા કૃષ્ણે અર્જુનને પોતાનુ ઘોર વિશ્વરૂપ બતાવ્યુ છે તે પણ યોગનો મહિમા છે । અહીં તો કવિ યોગીથી પણ પર એવા પરમાત્માને સ્તુતે છે, એટલે જ તેણે ચમત્કારી વિરદ્ધમાસ વર્ણનદ્વારા અલૌકિકત્વ સૂચવ્યુ છે ।

સિદ્ધસેનનુ પ્રસ્તુત વર્ણન બહુ પુરાકાલથી ચાલી આવતી કનિપ્રધાના કેટલાય સોપાનો વટાવી આગલુ વધેલુ છે । ઋગ્વેદના કવિઓ હિન્દ્ર કે અગ્નિ આદિ દેવોને સ્તુતે છે ત્યારે સહસ્રાક્ષ^૧ જેવુ વિશેષણ વાપરી પોતપોતાના દિદેવોને હજાર આંખ-વાળ્યારૂપે મહત્ત્વ અર્પે છે । પણ પુરુષસૂક્તનો ઋષિ પુરુષનુ વર્ણન કરતા તેને માત્ર સહસ્રાક્ષ વિશેષણ આપી સતોષ નથી પામતો, તે તો પુરુષને સહસ્રશીર્ષી^૨ અને સહસ્રપાદ પણ કહે છે । વિશ્વકર્મા સૂક્તનો પ્રણેતા હજાર નેત્ર, હજાર પગ કે હજાર મસ્તકથી સતુષ્ટ નથી થતો, તે તો વિશ્વસ્રષ્ટા દેવને 'વિશ્વતશ્ચક્રુરત વિશ્વતો મુખો વિશ્વતો વાહુરુત વિશ્વતર્ષપાત્' (ઋ. ૧૦. ૮૧૩) કહી હજાર કે તેથી મોટી કોઈ પણ સાધ્યાને પણ અવગણે છે । ઋગ્વેદના વિશેષણવિકાસમાં કાલ-ક્રમની ગથ આવે છે । ત્યાર બાદ યજુર્વેદ અને અર્ષર્વેદ આદિ પ્રયોમા એ જ ઋગ્વેદના વિશેષણો ગ્યાં ત્યાં મળે છે । આ વિશેષણોનો કાલક્રમસૂચક વિકાસ ગમે તેટલો થયો કે વિસ્તર્યો હોય છતાં વેદોની સ્તુતિઓ સગુણમૂર્તિમાંથી આગલુ ઘથી નથી એમ કહી શકાય ।

પરંતુ ધીરે ધીરે ચિંતનો સગુણરૂપથી આગલુ ઘથી નિર્ગુણચિંતન તરફ વળતા જતા હતા । એના લક્ષણો પ્રાચીન ઉપનિષદો અને ગીતામા નજરે પડે છે । ત્યારે પ્રજ્ઞાશી સ્થાપના સ્પષ્ટ થઈ ત્યારે નિર્ગુણસ્વરૂપનુ ચિંતન પરાકાષ્ટાઈ પહોંચ્યુ છે, તેમ છતાં તત્ત્વચિંતનો અને કવિઓ પુરાણી સગુણ વર્ણનની પ્રયાને પણ ચાલુ

પણ કરે છે, અને જ્ઞાનીઓને આત્મજ્ઞાન માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે, જેમ કે 'શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિવ્યાસિતવ્ય ૧' (વૃ૦ ૨ ૪૫) इत्यादि । આત્મત્ત્વને કૃત્સ્ય માની વ્યમોક્ષયી અતીત કહેનામા આવ્યુ છે અને ૨લી 'સોડન્તામયત વહુ સ્યા પ્રજાયે-યેતિ ૧' (તૈ૦ ૨ ૬) અને 'તત્સૃષ્ટા તદેવાનુપ્રાનિશત્ ૧' (તૈ૦ ૨ ૬) इत्यादि द्वारा આત્મત્ત્વને સૃષ્ટિવદ્ધ પણ ઝર્ણવગમા આવ્યુ છે । ઉપનિષદો અને વધા જ વીર્જા અધ્યાત્મશાસ્ત્રોનુ કથન એ છે કે નિર્વિકલ્પસમાધિ પ્રાપ્ત કરનાર આત્મા મુક્ત થાય છે । આમા પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાતા ઉપદેશવાક્યોને અચલમ્બી કવિએ આત્માની પરસ્પર વિરુદ્ધ અવસ્થાઓનુ આલંકારિક ભાષામા વર્ણન કર્યું છે, પણ તેનુ તાત્પર્ય તો એ છે કે આ વિવિધ વર્ણનો પરસ્પર અમગત નથી, પણ દૃષ્ટિભેદથી પ્રવર્તેલા છે । આજ, વસ્તુને જૈનપરિભાષામા મૂકી કહેવુ હોય તો એમ કહી શકાય કે પારમાર્થિક-કર્મનિરપેક્ષ સ્વામાવિક-દૃષ્ટિએ આત્મા નથી વાચ્ય, નથી તર્ક્ય, નથી વદ્ધ કે નથી મુક્ત, પણ વ્યાપકારિક અને કર્મસાપેક્ષ વૈમાનિકદૃષ્ટિએ આત્મા શબ્દગમ્ય, જ્ઞાનધ્યાનગમ્ય, વદ્ધ અને મુક્ત પણ છે ।

પ્રાચીન જેન શ્રુતમાં અતિમહત્ત્વ ધરાવનાર આચારાક્ષસૂત્રમા આત્માની સ્વામાવિક સ્થિતિનુ વર્ણન છે તે ઉપનિષદોમાના નિર્ગુણત્ત્વવર્ણનની યાદ આપે છે । તે કહે છે કે "સઘે સરા નિષદૃતિ, તદ્વા તય ન વિજ્ઞઈ, મઠં તય ન ગાહિયા, સે ન દીહે ન હસ્સે, ન કીણ્હે ન નીઠે ન લોહિય, ન સુરમિગવે ન દુરમિગવે, ન તિત્તે ન કહુણ, ન ગુરુણ ન હહુણ, ન હત્થી ન પુરિસે ન અન્નહા પરિણે સને ઉવમા ન વિજ્ઞણ ૧" (૫૬ ૧૭૦) ।

નાય બ્રહ્મા ન વપર્દો ન વિણ્ણુબ્રહ્મા ચાય શઙ્કરશ્ચાચ્યુતશ્ચ ।

અસિન્મૂઢા પ્રતિમા કલ્પયન્તે જ્ઞાતશ્ચાય ન ચ ભૂયો નમોઽસ્તિ ॥૧૦॥

અર્થ—આ પરમાત્મા નથી બ્રહ્મા, નથી શઙ્કર કે નથી વિણ્ણુ, અને છતાં એ બ્રહ્મા છે, શઙ્કર છે અને વિણ્ણુ પણ છે । મૂઢ માણસો જ પરમાત્મા વિષે વિવિધ પ્રતિમાઓની કલ્પના કરે છે, જ્યારે આ આત્મા જ્ઞાત થાય છે ત્યારે પરી નમસ્કાર કરવાપરું નથી રહેતુ ।

મારાર્ય—લોકપરમ્પરા અને પૌરાણિક માન્યતાઓમા બ્રહ્મા, વિણ્ણુ અને મહેશ્વરી ત્રિમૂર્તિ પૂજાય તેમ મનાય છે અને ઉપાસક પોતાની રુચિ કે સત્કાર પ્રમાણે પરમાત્માને જ બ્રહ્મા, શઙ્કર કે વિણ્ણુરુપે મજે છે । વઢી લોસો અને ઘણી

માર શાલો પણ એ નિમૂર્તિને પરસ્પર વિરુદ્ધ માને અને મનાવે છે । આ પરતુસ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ કવિ પરમામાનુ યથાય-નિર્ગુણ વર્ણન કરવા અને છોક તથા શાસ્ત્રમાં ઋદ્ધ થઈ ગયેલ વિરોધી ભાવનાને નિર્મૂલ્ય કરી તેને સ્થાને સમન્વયદષ્ટિ કેટલાક સગુણવર્ણન કરતાં, કહે છે કે પરમાત્મા તો નથી બ્રહ્મા, નથી શાક્ટર કે નથી વિષ્ણુ અને તેમ છતાં તે ત્રણે રૂપ છે-કોઈ એકરૂપ તો નથી જ ।

લોકો પરમાત્માની ઉપાસના માટે અનેક જાતના પ્રતીકો કલ્પે છે, અનેક નામથી અનેક પ્રકારની મૂર્તિઓ રચે છે અને પછી તેમાં જ ગરક થઈ મૂઠ ધ્યેય ખૂંટી જાય છે । એવા લોકોને ઉદેશી કવિ 'ન તસ્ય પ્રતિમા અસ્તિ ।' (શ્લોક ૪ ૧૯) એ શ્વેતાશ્વતરના કથનનું માખ્ય કરતો હોય તેમ સાચું જ કહે છે, કે મૂઠ હોય છે તે જ પરમાત્માની અનેક પ્રતિમાઓ કલ્પે છે । બાકી સ્થરી વસ્તુસ્થિતિ તો એ છે કે જેઓને પરમામાનુ સ્વરૂપ અવગત થાય છે તેમને ઘાસે ફરી કે ગધારે નમસ્કાર કરાવણું રહેતું જ નથી । તેઓ પોતે જ પરમાત્મરૂપ બને છે અને તેમના ઉપરનું તમ નિ શેષ પડી જાય છે ।

આપો ષક્તિર્માતરિધ્વા હુતાશઃ સત્ય મિથ્યા યસુધા મેઘધાનમ્ ।

બ્રહ્મા ક્ષીટ શાક્ટરસ્તાર્શ્યકેતુ સર્વે સર્વે સર્વથા સર્વતોડયમ્ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ-પરમાત્મા જ પાણી અને વહ્નિ છે, એવન અને હુતાશન છે, સત્ય અને મિથ્યા છે, પૃથ્વી અને આકાશ છે, બ્રહ્મા અને ક્ષીટરુ છે, શાક્ટર અને ગરુડધ્વજ-વિષ્ણુ છે । આ સર્વ-પરમાત્મા દરેક રીતે દરેક મ્થલે સર્વરૂપ છે ।

ભાવાર્થ-કેટલાક વૈદિક મત્રો, ઉપનિષદો અને ગીતામાં એ માવના સુપ્રેસિદ્ધ છે કે એક જ પરમાત્મા નાનારૂપ છે અને નાનારૂપે વિલસે છે । એ જ માવનાને અહીં કવિએ પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાતાં આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક દ્વન્દ્વોથી અભિન્નરૂપે પરમામાનુ વર્ણન કરી વ્યક્ત કરી છે । શ્વેતાશ્વતરનો "તદેવામિસ્તદા દિલ્લસદ્વાયુસ્તદ્દુ ચ દ્રમા । તદેવ શુક તદ્વક્ષ તદાપસ્તપ્રજાપતિ ।" (૪૨) આ મત્ર પ્રસ્તુત પદ્ય માથે સરલાલી શાખાપ । તૈત્તિરીય (૨ ૬) માં બ્રહ્મ નાનારૂપ ધારણ કર્યાનું વર્ણન છે તેમાં અનેક વિરોધી દ્વન્દ્વો સાથે 'સત્ય ચાતુત ચ અમવત્' એ વાક્ય દ્વારા જે સત્યાનુદૃત દ્વન્દ્વો ઉઘેલ છે, તેને જ અહીં કવિએ સત્ય-મૃત્યુ કહેલું છે । શુક્લયજુર્વેદ (૧૯.૭૭) માં 'દક્ષા રૂપે વ્યાકરોત્સત્યાનુતે પ્રજાપતિ' એ મત્રમાં પણ પ્રજાપતિએ સત્ય અને અનુત બે રૂપનું વ્યાકરણ કર્યાનો પ્રાચીન પ્રધાત છે ।

અહીં વહિ અને હુતાશ વે પદો સમાનાર્થક આવેલા હોગાથી પુનરુક્તિનો માસ પાય છે, પણ વસ્તુતે તેમ નથી. વહિથી જે અગ્નિ સમજાવો તે જલવિરોધી સામાન્ય અગ્નિ લેગો જોડે અને હુતાશ પદથી આહુતિ દ્રવ્યને કીલનાર યજ્ઞીય વિશિષ્ટ વહિ લેગો છે, જેને માતરિચ્ચાથી વિરોધી લેખવામા આવ્યો છે. માતરિચ્ચાનો અર્થ વૈદિકમત્રોમા 'મૌનસૂન' (ચોમાસુ સૂચવતો પનન) વરેલો છે^૧. ચોમાસાનો તોફાની પનન કે તેથી સૂચનાતુ ચોમાસુ એ હુતાશન વિરોધી ઇટલા માટે મનાયુ હોવુ જોડે કે સામાન્યરિતે ચોમાસામા યજ્ઞપ્રયા નહીં હોય.

સ ઇવાય નિમૃતા યેન સત્ત્વા શશ્વદુ લ્લા દુ ઇમેવાપિયન્તિ ।

ન ઇવાયમૃતપયો યં પ્રિદિત્ત્વા વ્યતીત્ય નાકમમૃતં સ્વાદયન્તિ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—આ તે જ પરમાત્મા છે જેના વડે ભરેલા અને વ્યાપેલા પ્રાણિઓ સતત દુઃખવાલ્ય થઈ દુઃખ જ પામ્યા કરે છે. આ તે જ પરમાત્મા છે જેને જાણીને ઋષિઓ સ્વર્ગનુ અતિક્રમણ કરી અમૃતને આસ્વાદે છે.

ભાવાર્થ—વધા જ પ્રાણિઓ પરમાત્મભાગથી ભરેલા છે અને ઊમરાય છે. તેમ છતાં તે નિરંતર દુઃખી રહી દુઃખ પામ્યા જ કરે છે. આ કયન વિરુદ્ધ છે, કેમ કે પ્રાણિઓ પરમાત્મરૂપ હોય તો દુઃખ સ્પર્શી જ કેમ શકે? આ વિરોધનો પરિહાર જાણીતો છે. તાત્ત્વિકદૃષ્ટિએ વગા જ જીવાત્મા પરમાત્મરૂપ છે, પણ પોતાના સ્વરૂપનુ માન ન હોગાથી તે દુઃખ પામે છે. આજ વસ્તુ કવિએ ઉત્તરાર્ધમા વ્યતિરેક દ્વારા કહી છે કે જે ઋષિઓને આત્મજ્ઞાન છે તેઓ અમૃત જ બને છે. સ્વર્ગનુ અતિક્રમણ કરી અમૃતનુ આસ્વાદન કરે છે એ ગર્ભનમા દેહીતો વિરોધ છે. કેમ કે સ્વર્ગમા જ અમૃતના અસ્તિત્વની માન્યતા છે, તો તેને સ્વર્ગ છાધનાર કેમ પાછે? સમાધાન એ છે કે માન્યતાનુ સ્વર્ગીય અમૃત એ વાસ્તવિક અમૃત નથી, વાસ્તવિક અમૃત જે આત્માનુ સ્વામાવિક સ્વરૂપ છે તે તો સ્વર્ગ છાડી જનારને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પછમા રહેલો માય ચેતાશ્ચતરના 'તતો યદુત્તરસ્તર તદરૂપમનામયમ્ । ય ઇતંદિદુરમૃતાસ્તે ભવન્ત્યથેતરે દુઃખમેવાપિયન્તિ ।' (૧૧૦) મથમા સ્પષ્ટ છે.

વિદ્યાવિદ્યે યત્ર નો સમઘેતે યન્નાસન્ન નો દધીયો ન ગમ્યમ્ ।

યસિન્મૃત્યુર્નેહતે નો તુ કામૈ સ સોઽક્ષરઃ પરમ બ્રહ્મ વેદ્યમ્ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—જેમાં વિદ્યા અને અવિદ્યા નથી સમઘેતા, જે નથી સમીપ કે નથી દૂરતર,

૧ મૌનિયર્ વિલિયન્સકૃત સસ્કૃત શોષ ।

૨ નોતુકામા—મુ. ।

કે નથી ગમ્ય, જેમા નથી મૃત્યુ પ્રવૃત્ત થતુ કે નથી કામ પ્રવૃત્ત થતો, તે અને તે જ અક્ષર—અવિનાશી છે અને જ્ઞેય એવુ પરબ્રહ્મ છે ।

ભાગ્ય—કવિએ અહીં પરમાત્માનુ નિર્ગુણસ્વરૂપ બળવેલુ છે । તેથી જ તે અવિદ્યા ઇટલે કર્મમાર્ગ અને વિદ્યા ઇટલે આત્મલક્ષી શાસ્ત્ર બ્રહેના સમગ્રથી પરમાત્માને પર કહે છે । પરમાત્મા નથી આસન્ન કે નથી દૂર એ વર્ણન ईशावास्यના ‘તદેજાતિ તન્નૈજાતિ તદ્દૂરે તદ્વન્તિકે ।’ (૫) એ ધર્મનેત્રી યાદ આપે એવું છે । પ્રસ્તુત પદ્યમાં શ્વેતાશ્વતરના ‘દ્વે અક્ષરે બ્રહ્મપરે ત્વનન્તે વિદ્યાવિદ્યે નિહિતે યત્ર ગુદે । ક્ષર ત્વવિદ્યા હ્યમૃત તુ વિદ્યા વિદ્યાવિદ્યં દૃશતે યસ્તુ સોઽન્ય ।’ (૫૧) આ મનનો ભાવ રમે છે ।

ઓતપ્રોતઃ પશુથો યેન સર્વે ઓત પ્રોત પશુભિશ્ચૈવ સર્વે ।

સર્વે ચેમે પશુચસ્તસ્ય હોમ્ય તેષા નાપમીશ્વરઃ સ્વચરેણ્ય ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—જેના વડે આ બધા પશુઓ—જીવાત્માઓ ઓતપ્રોત છે અને એ પોતે બધા પશુઓ—જીવાત્માઓ દ્વારા ઓતપ્રોત છે । આ બધા પશુઓ તેનું હૃદય છે અને એ બધા પશુઓને યાસ્તે આ વરવા યોગ્ય દમ્બર છે ।

ભાગ્યાર્થ—કવિ અહીં પાશુપત પરંપરાને અનુસરી ‘પશુ’પદ જીવાત્માના અર્થમાં પ્રયોજે છે અને તે જીવાત્મા—પરમાત્માનો સમ્બંધ અહીં આલંકારિક રીતે ન્યક્ત કરે છે । કવિ જીવાત્મા અને પરમાત્માને પદ્મ-વીજાથી ઓતપ્રોત બંધી તે વે વચ્ચે અભેદ સમ્બંધ દર્શાવે છે અને ઋત્તા તે અભેદ વિશિષ્ટાદ્વૈત વોટિનો હોય તેમ તેના સ્વરૂપક ઉપરથી ત્તમે છે ।

યદ્વન્મા પશુઓ હોમાતા તેથી તે ઉદિષ્ટ દેવતાના હોમ્ય—હૃદયદ્રવ્ય કહેવાય છે અને તે તે ઉદિષ્ટ દેવતા હોમ્ય પશુઓનો આરાધ્ય મનાય છે । આ વસ્તુનો સ્વપ્રકાશ કવિએ જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેનો આધ્યામિક સમ્બંધ સ્પષ્ટ કરતા કહ્યું છે કે જીવાત્માઓ એ પરમાત્માના હોમ્ય છે, ઇટલે કે પરમાત્મામાને ધરવાનું ધ્યેય રાહનાર જીવાત્માઓ પોતાની જાતનું—જીવભાવનું વલિદાન કરવું જ જોઈએ ।

તસ્યંચતા રશ્મય કામધેનોર્યા પાન્માનમદુહાના ક્ષરન્તિ ।

યેનાધ્યાતા પચ જના સ્વપન્તિ પ્રોહુદ્ધાસ્તે સ્વ પરિવર્તમાતા ॥ ૧૫ ॥

અર્થ—જેનાથી આયાત—જેના સરૂપનો વિષય બનેલ પચજનો—નિપાદ અને ચાર ધર્મો મળી પાચ જન યા પૌંચ શ્દિયો સૂચે છે અને જેના વડે ઉદ્બોધ પામેલા તે પચજનો પોતા પ્રત્યે પાટા બતતા હોય છે । તે જ પરમાત્માના કામ-ધેનુના આ રશ્મિઓ છે કે જે આપમેલે પાપને નહીં દુષ્ટતા કરે છે ।

મોહાર્ય—અહીં કેનિર્ એ વિરોધાભાસ દ્વારા ચમત્કારિક રીતે પરમાત્માની વિનૂતિનું વર્ણન કર્યું છે । તે કહે છે કે પરમાત્માની અભિમુખતારૂપ આધ્યાનનો સ્પર્શ થતા જ મનુષ્યમાત્ર અથવા ઇન્દ્રિયો સ્વપ્નવશ બને છે, ઇટલે કે તેઓ પરમાત્મ-સ્પર્શરૂપ નિદ્રામગ્નના પ્રભાવથી માન ગુમાવી નિદ્રાવશ બને છે અને જ્યારે તેઓ જાગે છે ત્યારે પોતાના કાર્યપ્રદેશ પ્રત્યે પાછા ફરે છે ।

આ દેખીતો વિરોધ છે, કેમકે પરમાત્માનો સ્પર્શ એ તો ગમે તેમા જાગૃતિ આપે તેને વદલે તે માણસને પ્રવૃત્તિક્ષેત્રથી દૂર કરી નિદ્રાવશ અને માનમૂલ્યો કેમ બંધાવે ? જો તે એમ કરે તો પછી પરમાત્મસ્પર્શને વદલે તેને ચોરોએ પ્રયોજેલ નિદ્રામગ્નનો સ્પર્શ જ કહેવો જોઈએ ? આ પ્રાપચિક વિરોધનો પરિહાર આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિના વિચારમા છે । આધ્યાત્મિકદૃષ્ટિ એમ કહે છે કે માણસો અને તેની ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના પ્રવૃત્તિક્ષેત્રમા રમમાણ હોય છે ત્યારે જ તે તાત્ત્વિકદૃષ્ટિએ નિદ્રાવશ હોય છે । હૃદયમા પરમાત્માનું સ્પર્શન થતા જ માણસ અને ઇન્દ્રિયોની એ દશા ચાલી જાય છે અને તે પ્રવૃત્તિક્ષેત્રના સ્થૂલરસની નિદ્રા છોડી કોઈ નવજાગરણ અનુભવે છે । આજુ જાગરણ તે જ અહીં પરમાત્મસ્પર્શજનિત નિદ્રારૂપે વર્ણવેલ છે । અને જ્યારે આવી નિદ્રાથી માણસ અને ઇન્દ્રિયો જાગે છે ત્યારે તે પાછી પોતપોતાના વિષયમણી ઘડી મોગામિમુખ બને છે ।

ઉક્ત નિદ્રા અને જાગરણ સમજામા ‘યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યા જાગર્તિ સંયમી’ ગીતાનો (૨૬૯) આ શ્લોક અને તેનું આચાર્ય હેમચંદ્રે કાવ્યાનુ-શાસનમા કરેલું વિવરણ (પૃ. ૭૦) ઉપયોગી થઈ શકે તેમ છે ।

કવિ પરમાત્માને કામધેનુ કલ્પી તેની સોમેર પયરાણી વિભૂતિઓને સ્તનનુ રૂપક આપી કહે છે કે તે આપમેલે જ પાપને દૂજ્યા સિવાય જ જ્ઞાપી કરે છે । અહીં વિરોધ એ હાથે છે કે પરમાત્માની વિભૂતિઓને જો આપમેલે દૂજવા દીધી હોય ઇટલે તેને આપમેલે પોતપોતાનું કામ કરવા દીધું હોય તો તે સદાય મહુ કરે છે । પણ જો તેને પ્રયત્નથી દોષ માંડો કે નિચોવો તો તેમાંથી પાપ જ શરૂ છે, ચુરાઈ જ પ્રકટે છે । આ દેખીતો વિરોધ છે । કામધેનુના સ્તનોને દાપથી નિચોવો કે આપમેલે દૂજના છો તો પણ તેમાંથી એકસરણું દૂધ જ શરૂ । જ્યારે અહીં તો પ્રયત્નથી નિચોવતાં તેમાંથી ચુરાઈ પ્રકટવાનું કહેવામાં આવ્યું છે ।

૧ મૂળમાં રસિમ શબ્દ છે તેનો સીધો અર્થ સ્નાનથી પણ અહીં પ્રસંગ જોઈ કિરણુ શબ્દરૂપે કલ્પી તે અર્થ થયો છે ।

આ વિરોધનો પરિહાર એ રીતે થઈ શકે છે કે આધિમૌતિક, આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક એ ત્રણે પરમાત્માની વિભૂતિઓને જ્યારે માનસ પોતાના આહ્વારિક પ્રયત્નથી મોગદ્દિષ્ટિ નિચોવે છે, એટલે તેના સાહજિક પ્રવાહને પોતાના લોભથી કુઠિત કરે છે ત્યારે તે વિભૂતિઓમાંથી કલ્યાણ સાધવાના વડલે અકલ્યાણ સાધે છે । કોઈ સૂર્યના સાહજિક પ્રકાશ-પ્રવાહને રોકના મથે અથવા મેઘને વરસતાં રોકના મથે તો તેમાં તેનું અને વીજાનું અહિત જ થવાનું । કવિનું તાત્પર્ય એ હામે છે કે જે જે જગતમા વિભૂતિરૂપ છે તેમાંથી વગર પ્રયત્ને સોનું કલ્યાણ જ સધાય છે । જો એ વિભૂતિઓને નિચોવવા મથો તો તેમાંથી અકલ્યાણ જ પ્રકટવાનું । કામધેનુના સ્તનો આપમેલે દૂધ વરસાવે છે, પણ વધારે લાલચથી તેને નિચોવવા મથો એટલે તેમાંથી રુધિર પણ ફરે । એ જ ન્યાય પરમાત્માની કુદરતી વિભૂતિઓને પણ છાગૂ પડે છે ।

તમેવાશ્વત્થમૃપયો ધામનતિ હિરણ્યમય વ્યસ્તસહસ્રશીર્ષમ્ ।

મન શય શતશાસ્ત્રપ્રશાલ્લ યસ્મિન્ વીજ વિશ્વમોત પ્રજાનામ્ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—જેમા પ્રજાઓનું સર્પૂર્ણ વીજ રહેલું છે તેને જ ઋષિઓ અશ્વત્થવૃક્ષરૂપે વર્ણવે છે, તેને જ ફેલાયેલ હજાર મસ્તકધારી વ્રહ્મારૂપે વર્ણવે છે અને તેને જ સેરુડો શાખાપ્રશાલ્લાનાલ્યા કામરૂપે વર્ણવે છે ।

માનાર્થ—સારય પરમ્પરા પ્રમાણે સૃષ્ટિમાત્ર કે પ્રાણીવર્ગનું જન્મવીજ અવ્યક્ત પ્રકૃતિમા સમાયેલું છે । જ્યારે વ્રહ્મવાદી પરમ્પરા પ્રમાણે એ જનનવીજ—શક્તિ પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરમાં નિહિત છે । અહીં કવિ ઇશ્વરવાદી પરમ્પરાને લક્ષી પરમાત્માને જ સમગ્ર પ્રાણીવર્ગની જનનશક્તિના આધાર તરીકે નિર્દેશે છે । અને સાથે સાથે તે કહે છે કે ઋષિઓ એ જ પરમાત્માને વેદ, ઉપનિષદ, મહાભારત, ગીતા આદિમા અશ્વત્થરૂપે હિરણ્યગર્ભરૂપે તેમ જ કામરૂપે વર્ણવે છે ।

ઋગ્વેદના સૂક્તમા (૧૨૪૭) વરુણના વૃક્ષનું વર્ણન છે । અપનવેદમા (૫૪૩) અશ્વત્થવૃક્ષનું વર્ણન છે, કઠમા (૬૧) અને ગીતામા (૧૫૧) એ જ અશ્વત્થવૃક્ષનું ‘ઝર્યમૂલમધ શાલ્વ’ ઇત્યાદિરૂપે સવિશેષ વર્ણન છે અને ગીતામાં તો પાંચ કઠથી વધારે ‘અધશ્વો-૨ પ્રસૂતાસ્તસ્ય શાલ્વા ગુણપ્રવૃદ્ધા વિપયપ્રગાલ્યા ’ (૧૫૨) ઇત્યાદિરૂપે વર્ણન છે । શ્વેતાશ્વતર (૬૬) અશ્વત્થ નામ ન આપતાં માત્ર વૃક્ષ શબ્દથી એનો નિર્દેશ કરે છે । દશ્યસસારના પસારાનું જ એ વૃક્ષ કે અશ્વત્થના રૂપરત્ન ઋષિઓએ વર્ણન કર્યું છે । કવિ તે રૂપકને ઉદેશીને જ કહે છે કે ઋષિઓ પરમાત્માનું જ અશ્વત્થરૂપે વર્ણન કરે છે । અહીં કવિ સંસાર અને

સ્વામીને અમેદ વર્ણવે છે । ત્યારે બ્રહ્મ જ જગતનુ કારણ મનાયુ ત્યારે બ્રહ્મ-
સ્વરૂપે જ બ્રહ્મને જ અશ્વત્થમ્યરૂપે વર્ણવ્યુ છે ।

પુરુષમૂલકા (૧૦ ૧૦ ૧) સહસ્રશીર્ષરૂપે પુરુષનુ વર્ણન છે । તે પુરુષ પૃથ્વી
કેન્દ્રીય યા બ્રહ્મા, પ્રજાપતિ કે હિરણ્યગર્ભ । એ જ ઋષિવૃત્ત વર્ણનને લક્ષ્યમાં
આવી કવિ કહે છે કે તે જ હિરણ્યગર્ભ પરમાત્મા છે । પ્રાચીનકાલમાં પ્રજાનુ મૂલ
હિરણ્યગર્ભ કે બ્રહ્મામા મનાયુ । બ્રહ્મવાદની પ્રતિષ્ઠાના સમયમાં એ મૂલ પરમાત્મામાં
નહ્યુ । કવિ એ પ્રાચીન અને નવીન વિચારધારાનુ એકીકરણ કરી કહે છે કે
હિરણ્યગર્ભ તે જ પરમાત્મા છે ।

કામ-તૃષ્ણા-સંનત્ય કે ધાસના એ જ સસારનુ વીજ છે । તેમાંથી જ સૃષ્ટિની
નાની મોટી સંસ્કૃત શાખાઓ પ્રગટે છે । આ વસ્તુ 'સોડકામયન વદુ સ્યા પ્રજા-
યેન્તે' (તે ૨ ૬) રૂપાદિરૂપે ઋષિઓ વર્ણવેલી છે । તેને લક્ષ્ય કરી કવિ
કહે છે કે એ કામ તે વીજુ કોઈ નહાં પણ પરમાત્મા જ છે । 'કામોડસિ ભરતર્પય'
(તે ૭ ૧૧) ની પેઠે કામ અને પરમાત્માનો અમેદ દર્શાવવામા કવિનુ તાત્પર્ય
પટુ છે કે સર્વના પ્રભવ તરીકે જે જે મનાય છે તે પરમાત્મા જ છે । આ રીતે
પ્રાચીન ઋષિઓ નાનારૂપે ગાળેો મહિમા તે વડો પરમાત્માનો જ છે એમ
કવિ સૂચવે છે ।

સ ગીયતે વીયતે ચાષ્વરેષુ મન્ત્રાન્તરાત્મા ક્રમ્યજુ સામશાસતઃ ।

અથ શયો વિતતાગો ગુહાધ્યક્ષઃ મ વિશ્વયોનિ પુરુષો નૈવર્ચ્યઃ ॥૧૭॥

અર્થ-ઋગ્, યજુ અને સામરૂપ શાખાવાળો એવો મન્ત્રોનો અન્તરાત્મા તે જ
મહોત્ત્ત્વ ગરાય છે અને સ્તવાય કે નિવાય છે । ગુહાનો અધ્યક્ષ, અથ શાયી અને
જાણો વિસ્તારેલ એવો તે જ અનેકાર્ણ વિશ્વયોનિ પુરુષ છે ।

ભાગ્યાર્થ-અહીં કર્મકાળમાં પ્રયોજાતા મન્ત્રો અને વિશ્વયોનિ દ્વારકરૂપે તેનુ જ
કાલકાળના ચિન્તનનું સિદ્ધ મણ્ડ આધ્યાત્મિક તરકારૂપે પરમાત્માનુ સ્વીકાર
કરવામાં આવ્યુ છે । મહોત્ત્ત્વ વૈદિક મન્ત્રો વિશિષ્ટરૂપે ઉચારતા અને હુતા હુતા
દેવોની સ્તુતિ દ્વારા પ્રાર્થના વધી । આ રાગતા અને નિવાતા અનેક દેવોત્ત્ત્વથી
એક દેવનો વિચાર પશ્ચિત્ત થતો ગયો ત્યારે એમ મનાય ગયુ કે કયા જ મન્ત્રો
મને તે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ કે સામવેદરૂપે મિલક મના દોર અને જુદી જુદી શાખાઓ
પરથી હોય, છતાં તેનો પરવાય કે તેનું રહેલ અન્તર્ગત કાલ મન્ત્ર તે જો એક જ છે
અને તે જ અનેક મહોત્ત્ત્વ ગરાય એમ જ વિનવાય છે ।

કર્મસાંખ્ય પછીની બીજી ભૂમિકા જ્ઞાનસાંખ્યની છે । તેમાં તત્ત્વચિત્તકો અને સતો મુલ્યપણે જગતના મૂલતત્ત્વની શોધ પાછલ પડ્યા હતા । એના પરિણામે તેમને પ્રક એવુ આધ્યાત્મિકતત્ત્વ લાગુ જેને તેમણે વિશ્વયોનિ તરીકે માન્યુ અને વર્ણવ્યુ । તે તત્ત્વચિત્તક સતોએ આ તત્ત્વને અનેક જાતના વિરોધાભાસી વર્ણનો દ્વારા અલૅન્કિ રીતે વર્ણવેલુ છે । એ વસ્તુને ભૂમિકાઓના ફલિતાર્થનુ એકીકરણ કરી કાઢિ અહીં કહે છે કે પક્ષોમાં જુદી જુદી શાખાઓ દ્વારા ગગતો સ્ત્રવાતો પુરુષ અને તત્ત્વજ સતોમાં ગુદાપ્યક્ષ તેમજ વિશ્વયોનિ તરીકે પ્રસિદ્ધ પુરુષ એ એક જ છે ।

કોઈ યોગી પુરુષ ગુફાવાસી અને ગુફા-અવ્યક્ષ હોય તે હાથ પગ વગેરે અક્ષો ફેલાવી નીચે પડ્યો રહે, પળ તેનો પુરુષ વિશ્વયોનિ અને અનેકવર્ણ કેમ હોઈ શકે ? એ એક પ્રકારનો વિરોધ છે, પળ તેનો પરિહાર આધ્યાત્મિકદષ્ટિમાં છે । આધ્યાત્મિકદષ્ટિએ પરમાત્મા એજ મુખ્ય પુરુષ છે, તે દ્રશ્ય જગતની નીચે તેની મેલીપાર રહેલો હોઈ અધ શાયી પળ છે અને તે પોતાના શકિતરૂપ અક્ષો પ્રવૃત્તિના પટ ઉપર ચોમેર વિસ્તારતો હોવાથી વિતતાક્ષ પળ છે । તે બુદ્ધિરૂપ ગુફામાં સ્ફુરિત પતો હોવાથી અને હૃદયગુફાનુ નિષ્પન્ન કરતો હોવાથી તે ગુફા-અવ્યક્ષ કહેવાય છે । અને છતાં તે વિશ્વયોનિ તો છે જ । તે પુરુષ મૂલમાં અર્ણ કે એક-વર્ણ હોવા છતાં વિશ્વમાં અનેકરૂપે વિલસતો હોવાથી અનેકવર્ણ, પળ છે ।

પ્રસ્તુત પથના રૂપાર્થ સાથે શ્વેતાશ્વતરના નીચેના ધે મત્રો સરસાવગ્ના જેવા છે—“યન્ન સ્વભાવ પચતિ વિશ્વયોનિ પાચ્યાશ્ચ સર્વાન્પરિણામયેષ” (૫૫), “ય એકોઽવર્ણો બહુધા શક્તિયોગાદ્વર્ણાનનેસાન્નિહિતાર્થો દયાતિ” (૪૧) ।

તેનૈવૈતદ્વિતત્ત્વ બ્રહ્મજાલ દુરાચર દષ્ટ્યુપસર્ગપાર્શ્વમ્ ।

અસિન્નમન્ના માનેધા માનશત્ત્વૈવિધેષ્યન્તે પશવો જાયમાના ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—તેનાથી જ આ બ્રહ્મજાલ વિસ્તરેલુ છે કે જે દુષ્પ્રવેશ છે અને દષ્ટિને ઉપસર્ગ કરનાર છે । એ બ્રહ્મજાલની અંદર મન્ન એવા મનુષ્યો પશુ વની માનરૂપ શત્રુથી વિધાય છે ।

ભાવાર્થ—અહીં કવિએ બ્રહ્માણ્ડને જાલરૂપે વર્ણવી તેને ફેલાવનાર તરીકે પરમાત્માનો નિર્દેશ કરી સૂચવ્યુ છે કે બ્રહ્મજાલને ફેલાવનાર જે જાલી ધીર કે પારથી તે તો પરમાત્મા જ છે । જાલ અને બ્રહ્માણ્ડનુ સામ્ય સ્પષ્ટ છે । -જાલમ

૧ પાસમ્—મુ ।

૨ માનનામા(ન)શત્ત્વૈ—મુ. ।

જ્ઞાના પછી તેમાં ચાલુ, હરુ, પઠુ, નિઝલુ મુક્તેલ બને છે । મહાપંડ પળ રુન । જલ્મા પસનાની દટિ અજાઈ જાય છે, તેને કાઈ મુક્તુ નથી । મહા-મન્ન પેઢીની પળ ૯૩ દશા હોય છે । જાલ્મા લોભાઈને પસાણ હરણ વગેરે પુત્રો તેના કાંઠાઓ અને વધનોથી ઘેરાઈ ઘવાય છે । મહાપંડમાં પળ આસક્ત કંઈ ગર્ક વળ માણસો પડુની પેટે લાચાર બની માનાપમાનના શરુઓથી વિધાય બને ઘવાય છે ।

અહીં તાલ નાખનાર જાણી તરીકે વર્ણન કરી કવિએ નિંદાસ્તુતિ અલગ્ન પામ્યામાનો મહિમા જ ગાયો છે ।

મુલના—પ્રસ્તુત પદમાં જાણી તરીકે પરમાત્માનુ વર્ણન છે તેવું શ્રેતાશ્વતરમાં પા છે । જેમ કે '૫ એકો જાલગ્રાનીશત ર્દશીમિ સર્ગાલ્લોકાનીશત ર્દશીમિ ।' (૩૧), 'એક જાલ બહુધા ત્રિવૃત્તસ્મિન્નેત્રે સંચરત્તેપ દેવ ।' (૫૩) પળ અહીં કવિએ 'દુરાચર દૃષ્ટ્યુપસર્ગપાશમ્' જેવા વિશેષણોથી જાલનુ સ્પષ્ટીકરણ વિશેષ કર્યું છે । અને એમાં પસનાર માણસો પડુની પેટે કેવી રીતે જતકાયા છે તે સૂચવ્યું છે ।

અપમેયા-તદ્યરતિ દેવતાનામસિન્દેયા અધિવિશ્વે નિપેદુઃ ।

અપમુદ્ગ્ધ પ્રાણમુક્ત પ્રેતયાનૈરેષ ત્રિધા વદ્ધો વૃષભો રોગ્યતિ ॥૧૯॥

અર્થ—આ જ દેવતાઓની અંદર ત્રિચરણ કરે છે, અને યથા દેવો આની જ અંદર રહેતા છે, આ જ વળદધારણ કરી પ્રેતયાનોથી પ્રાણમોજી બને છે અને આ જ વ્રજ રીતે મદ્દ થઈ વૃષભરૂપે યગદે છે ।

ભાષાર્થ—મત્ત, પ્રાણ અને ઉપાપિપ્પો વગેરેમાં જે વગરની વર્ગનો છે તેમાંથી કેટલાંક છે અહીં કવિ તેને પરમાત્માત્મસ્તુતિરૂપે ગૂંધે છે । જગદેવમાં "વગર શ્રુત્તા પ્રયો અરા પાદા । દે શાંતિ સાત દગ્ગાસો અસ્વ । ત્રિધા વદ્ધો વૃષભો રોગ્યતિ ।" (૪૫૮૩) આ મધ્ય છે । તેનું સાવળે મારક નિરુક્તમાપ્તને અનુમતિ યજ્ઞાતિ અને મુદ્ગપરક વ્યાખ્યાના કર્યું છે । જાણિક પત્તનિદ મહા-માપ્તના ૯ મારને દાન્દપરક યોગ્યો છે, વગરે મિદ્ધમેન અહીં તેનું માત્ર એક પાદ પરમાત્માત્મક યોગ્ય છે । તેનું સાવળે અહીં પરમાત્માના મનુષ્યાત્મક વર્તનનું દોષ દર્શાવે છે । પરમાત્મા છે તો વૃષભ પડે તે વૃષભ અપરા મનુષ્યાત્મક-મુદ્ગવર્તના વર્તનાર—જાણિક । પણ વગરે છે સ્વ, રજા અને કામ ૯ મત મુદ્ગથી અપાય છે અપરા પાદ-દેવ-મોદયા વાતનાં વડે છે વગરે તે નાકે, મડે અને વગે ત્રિધા વદ્ધો ર્દશીમિ વડે મુદ્ગના મધ્યાથી તેમ પોત્તો છે ।

“યથાયામાદિસ્યે તેજોમયોઽમૃતમય ” (ઘૃ૦ ૨૨૫) ઇત્યાદિરૂપે ઉપનિષદોમા પરમાત્માનુ વર્ણન છે । તેના વર્ણનોને લક્ષ્યમાં રાખી કવિએ અહીં પરમાત્માને દેવતાઓના અત્યધારી તરીકે વર્ણવ્યો છે । બધા દેવો પરમાત્મામાં રહ્યા છે એ અર્થનું પ્રસ્તુત પદનું વીજુ પાદ તો જેમનું તેમ ચેતાશ્વતરમાં “અસ્મિદેવા અંધિ-વિષ્ણે નિષેદુ ” (૪૮) છે । પ્રાણીઓને પ્રેતલોકમાં ઈર્ષ્ય જાનું કામ દણ્ડધર યમને સુપ્રત છે એવું પોરાણિક વર્ણન છે । યમ પ્રેતલોકમાં જનાર પ્રાણીઓનું શાસન કરતો હોવાથી દણ્ડધર અને મયાનક કલ્પાય છે, તેના યમ તરીકે પણ પરમાત્માનો નિર્દેશ કરી કવિ સૂચવે છે કે પરમાત્મા મુખ્યશાલી પ્રભુ જેટલો કોમલ છે તેટલો જ પાપીઓ પ્રભુ કટોર છે ।

અપા ગમ સચિતા યદ્વિરેષ હિરણ્મયશ્ચાતરત્મા દેવયાન ।

एतेन स्तमिता सुभगा धौर्नमश्च शुर्वी चार्द्यी सप्तचभीमयादस ॥૨૦॥

અર્થ—ચન્દ્ર, સૂર્ય, વહ્નિ, હિરણ્મય, અતરત્મા અને દેવયાન આ જ છે, એનાથી જ સુન્દર સ્વર્ગ, આકાશ, મહતી અથવા વજનદાર પૃથ્વી અને સાત સમુદ્રો યમોલ છે ।

ભાનાર્થ—“તદેવામિસ્તદાદિત્યસ્તદ્વાયુસ્તદુ ચ દ્રમા । તદેવ શુક્ર તદ્રક્ષ તદાપસ્તવ્રજાપતિ ॥” (૪૨) આ મંત્રમાં જેમ ચેતાશ્વતરે મણનું અનેક દેવો રૂપે વર્ણન કર્યું છે તેમ અહીં કવિએ પૂર્વાર્ધમાં અનેક દેવો રૂપે પરમાત્માનું વર્ણન કર્યું છે અને ત્યાર બાદ જેમ ઋગ્વેદ તેમ જ યજુર્વેદના “યેન ધૌરુમા પૃથિવી ચ દદા યેન સ્વ સ્તમિત યેન નાક । યોઽન્તરિક્ષે રજસો મિમાન કસ્યૈ દેવાય હવિષા વિધેમ ॥” (ઋ૦ ૧૦ ૧૨૧ ૫, શુ૦ ય૦ ૩૨ ૬) આ મંત્રમાં હિરણ્મય-ગર્ભ પ્રજાપતિને સર્વના આધારસ્તંભ તરીકે વર્ણવેલ છે અને જેમ બૃહદારણ્યકમાં “एतस्य वै अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचद्रमसौ विधृतौ तिष्ठत एतस्य वै अक्षरस्य प्रशासने गार्गी घ्राणापृथिवी विधृतौ तिष्ठत ” (૩૮૯) ઇત્યાદિ દ્વારા સૂર્ય, ચન્દ્ર આદિની નિયમિત સ્થિતિના નિયામકરૂપે અક્ષર—પરમાત્માનું વર્ણન છે અને જેમ મુણ્ડકમાં “अत समुद्रा गिर्यश्च सर्वेऽस्मात्स्यन्दते सिध्वा सर्वरूपा ” (૨૧૯) સમુદ્ર, પવન, નદી વગેરેના નિયમિત કાર્યના કારણ તરીકે વર્ણન છે તેમ અહીં ઉત્તરાર્ધમાં કવિએ સ્વર્ગ, આકાશ, પૃથ્વી અને સાત સમુદ્રની સ્થિતિ પરમાત્માને લીધે છે એવું વર્ણન કર્યું છે । જે શાબ્દિક દૃષ્ટિએ ઋગ્વેદના ઉપર નિર્દેશેલ મંત્રનું પ્રતિવિમ્બ માત્ર છે ।

પુરાણો અને લોકોમા સમુદ્રની સાત સહ્યા પ્રસિદ્ધ છે । તેથી સતદ્વીપસમુદ્રા વસુમતી કહેવાય છે ।

અહીં પૂર્વાર્ધમા તો સર્વે કાંઈ પરમાત્મરૂપ છે એવું કારણાભેદ વર્ણન છે । જ્યારે સત્તરાર્ધમા આજુ જગત પરમાત્માને લીધે જ ટકેલું છે એવું માહાત્મ્ય વર્ણન છે । જે, લોકમા ગયા પછી પુનરાવૃત્તિ નથી થતી તે દેવયાન કહેવાય છે । પિતૃયાન-લોક એથી જુદો છે, કેમકે ત્યાંથી પુનરાવૃત્તિ પાવ છે ।

મન સોમ સવિતા ચક્ષુરસ્ય ઘ્રાણ પ્રાણો મુક્ષમસ્થાજ્યપિત્ર ।

દિશ શ્રોત્ર નાભિરન્ધ્રમન્દ્યાન પાદાવિલા સુરસા સર્વમાપ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ—ચંદ્ર તે આનુ—પરમાત્માનુ મુખ છે, સૂર્ય નેત્ર છે, પ્રાણવાયુ ઘ્રાણ—નાસિકા છે, ઘૃતપાત્રી—અગ્નિ આનુ મુખ છે, દિશાઓ શ્રોત્ર છે, આકાશ નાભિ છે, પૃથ્વી પગ છે અને સુરસ જલ તે સર્વે કાંઈ છે ।

ભાવાર્થ—ઋગ્વેદ જેવા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં લોકપુરુષનુ વર્ણન કરતાં ઋષિએ યિત્રશક્તિ પુરુષનાં તે તે અન્યવમાથી આધિમૌતિક અને આધિદૈવિક વિભૂતિઓની ઉત્પત્તિ વર્ણવી લોકપુરુષનુ મહત્ત્વ ગાયુ છે । જેમ કે મનથી ચન્દ્ર ઉત્પન્ન થયો, ચક્ષુથી સૂર્ય, મુખથી ઇન્દ્ર અને અગ્નિ, પ્રાણથી વાયુ, નાભિથી અન્તરિક્ષ, મસ્તકથી સ્વર્ગ અને પગથી પૃથ્વી થઈ રહ્યાં (ઋ. ૧૦. ૯૦. ૧૩. ૧૪) । શુક્લયજુર્વેદમા એજ વર્ણનનો ઘોડો વિકાસ થયો છે । આગળ જતાં જુદા જુદા ઉપનિષદોમા એ પ્રક્રિયા અનેક રૂપે બહુલાન્યામા આવી છે । દા. ત. બૃહદારણ્યકમાં (૧. ૧. ૧) મેધ્ય અશ્વના શિર આદિ અનેક અક્ષો રૂપે ઉપા આદિ પ્રાકૃતિક વસ્તુઓને કહ્યાં છે । અને વૃત્તી તેજ ઉપનિષદમા જુદે જુદે સ્થળે એજ વસ્તુ જુદા જુદા રૂપકોમા યોડા ઘણા ફેરફાર સાથે આવે છે । દેતરેયમા (૧. ૧. ૪) મુખથી વાણીની, વાણીથી અગ્નિ અને નાસિકાની, નાસિકાથી પ્રાણની, પ્રાણથી વાયુ અને નેત્રની રહ્યાદિરૂપે ઉત્પત્તિ વર્ણવેલી છે । આગળ જતાં ભાગવતમાં (૨. ૧. ૨૬-૩૧) તો ઇટલો બધો વિકાસ થયો છે કે પ્રકૃતિગત નાની મોટી સરવાલ વસ્તુઓ પ્રમુ-શરીરના અન્ન પ્રત્યક્ષરૂપે વર્ણવાયેલી છે । આ પ્રધાનો ઉપયોગ કરી કવિ અહીં

૧ મુક્ષમસ્થાજ્યપિત્ર દિશ । શ્રોત્રનાભિરન્ધ્રાભાદ્યાન પાદાવિલા - મુ. ।

૨ ચંદ્રમા મનસો જાતશક્તિ સૂર્યા અપાયત ।

— શ્રોત્રાદાયુધ ઘ્રાણધ મુક્ષાદમિરજાયત ।

નાભ્યા આસીદ્ અન્તરિક્ષ દીપ્તિર્ણો યૌ સમવર્તત ।

પદ્મ્યા ભૂમિર્દિશ શ્રોત્રાક્ષ્યા લોકા અશ્વનયન્ ॥ ૨૧ ૧૨ ૧૩ ગુ. ૫૦ ।

૩ બૃહદા. ૨. ૫. ૧-૧૪ । ૩. ૧. ૧૩ ૧૩ ।

આધિભૌતિક કે આધિદૈવિક વસ્તુઓને પરમાત્માના અન્ન પ્રલંઘ્નરૂપે ઘર્ણવે છે અને તે રીતે દ્રશ્યમાન સમગ્ર જગતને પરમાત્માનું શરીર કહી તેની સર્વવ્યાપકતાનો મહિમા ગાય છે ।

કવિએ ચંદ્રે, સૂર્ય, પ્રાણ, અગ્નિ, દિશા, આકાશ, પૃથ્વી અને પાણીને પરમાત્માનાં તે તે અગ્રયવસ્તુરૂપે ઘર્ણવ્યાં છે જે બરાબર વેદ અને ઉપનિષદોની કલ્પનાનું અનુકરણ છે । કવિ ધ્રુવ પાણીને સર્વ કાંઈ કહે છે તે રૂપક કવિનું પોતાનું જ હોય એમ લાગે છે ।

વિષ્ણુર્ચીજમમોજગર્મ શમ્બુધાય કારણ લોકસૃષ્ટૌ ।

નૈન દેવા વિદ્રતે નો મનુષ્યા દેવાધૈન ત્રિદુરિતરેતરાશ્ચ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ—આ પરમાત્મા વિષ્ણુ છે અને છતાં લોકના સર્જનમાં બ્રહ્મારૂપ ધીજ છે । એ શક્તિ છે અને છતાં લોકસૃષ્ટિનું કારણ છે । એને નથી જાણતા દેવો કે નથી જાણતા મનુષ્યો । અને એને અન્યાન્ય દેવો જાણે પણ છે ।

ભાવાર્થ—એક જ પરમાત્માની બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર એ ત્રિમૂર્તિ પ્રસિદ્ધ છે, પણ તે ત્રિમૂર્તિની પોરાણિક કલ્પના અનુક્રમે રજસ્, સત્ત્વ અને તમસ્ એ ગુણોની પ્રધાનતાને આધારી છે । રજોગુણને અલભ્વી સૃષ્ટિ સરજે છે તે બ્રહ્મા, સત્ત્વગુણને અલભ્વી તેનું પાલન કરનાર તે વિષ્ણુ અને તમોગુણને અલભ્વી તેનો સહાર કરનાર તે શક્તિ । આ રીતે ત્રણે મૂર્તિનો જુદો જુદો કાર્યપ્રદેશ છે । છતાં કવિ અહીં એ ત્રિમૂર્તિને અભિન્નરૂપે ઘર્ણવે છે જે પૌરાણિક કલ્પનાથી વિરુદ્ધ છે । કવિ પરમાત્માને વિષ્ણુ અને શક્તિ કહી બ્રહ્માની પઠે સૃષ્ટિના કારણ તરીકે ઘર્ણવે છે । આ વિરોધનો પરિહાર સ્પષ્ટ છે તે એ રીતે કે ત્રિમૂર્તિનો કાર્યપ્રદેશ પુરાણોમા મળે ભિન્ન ભિન્ન કલ્પાયો હોય છતાં વસ્તુતઃ એ ત્રિમૂર્તિ પરમાત્મા જ છે અને તેથી ત્રણે મૂર્તિઓ સૃષ્ટિનું કારણ પણ છે ।

ઉપર પ્રમાણે વિરોધાભાસી સગુણ ઘર્ણન કર્યા પછી કવિ પરમાત્માની અજ્ઞેયતા સૂચનના કહે છે કે તેને દેવો કે મનુષ્યો જાણતા નથી । અને સાચે જ જ્ઞેયતા સૂચનના કહે છે કે અન્યાન્ય દેવો જાણે પણ છે । પરમાત્માને કે મૂલતત્ત્વને કોઈ જાણે છે કે નહીં એ પ્રશ્ન ઋગ્વેદના સમયથી ચર્ચાતો । નાસદીયસૂક્તમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે દેવો' એને જાણતા હશે । કહી ઋષિ કહે છે કે દેવો તો

૧. કો અદ્વા વેદ ક હહ પ્રવોચત્ કુત્ત આજાતા કુત્ત ઇય વિચ્છિદિ ।

અર્વાદેવા ઋષિનાડયા કો વેદ ગત ॥ ૬ ॥

ઇયં વિચ્છિદિ અદિ વા દ્વ

યો અસ્ય

વેદ ॥ ૭ ॥

પાઠલ્લ્યા ધયા । તેઓ પોતાનાં પૂર્વગતી મૂલતરુને કેવી રીતે જાણે ? આ ઉત્તર આગલ જતા પરમાત્માના જ્ઞેય-અજ્ઞેય સ્વરૂપમા પરિણમ્યો તેને જ કવિએ અહીં વર્ણવેલ છે ।

અસ્મિન્નુદેતિ સવિતા લોરુચ્ચુરસ્મિન્નસ્ત ગચ્છતિ ચાશુર્ગમ ।

અપ્પોડ્ડજસ્ર વર્તતે કાલચક્રમેતેનાય જીવતે જીવલોચ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ—આ પરમામાને વિષે જ સૂર્ય જે નેત્રની પેઠે છોરુને પ્રકાશદાયક હોનારી લોરુચ્ચુ કહેવાય છે તે ઉદય પામે છે અને એ જ પરમાત્મા વિષે તે સૂર્ય પાટો અશુર્ગમ—કિરણોને પોતાની અંદર ગર્ભની પેઠે સંકેતી લેતો—ગતી અસ્ત પામે છે । એ જ પરમાત્મા સતત કાલ ચક્રરૂપે પ્રગટે છે અને એના જ વડે આ જીવલોચ જીવી રહ્યો છે ।

ભાગ્યર્થ—બૃહદારણ્યક (૩ ૮ ૯)મા યાજ્ઞવલ્ક્યે વાચસ્પતીવા ગાર્ગીને ઉત્તર આપતાં કહ્યું છે કે—“એતસ્ય યા અક્ષરસ્ય પ્રશાસને ગાર્ગિ સૂર્યાચન્દ્રમસૌ વિષ્ટૌ” અર્થાત્ સૂર્ય-ચંદ્ર એ પરમાત્માના મહિમાને લીધે જ રહ્યા છે, અને નિયમિતપણે પોત-પોતાનું કામ કરે છે । આ કથનનું જાણે ભાષ્ય કરતો ન હોય એમ કઠોપનિપદમાં ન્દપિ કહે છે કે “યતશ્ચોદેતિ સૂર્યોડ્ડસ્ત યત્ર ચ ગચ્છતિ ।” (૪ ૯) । આ જ વસ્તુને સિદ્ધસેન અહીં પૂર્વાર્ધમા વર્ણવી પરમાત્માનો મહિમા ગાય છે । ઉત્તરાર્ધમા તે પરમાત્માને નિરતર પરતા કાલચક્રરૂપે વર્ણવે છે । કાલકારણવાદિઓ સમગ્ર વિશ્વના કારણ તરીકે કાલને જ માનતા । આ મતનો ઉલ્લેખ અથગ્નેદના (કાંડ ૧૯, સૂક્ત ૫૩-૫૪) કાલમૂક્તમા સ્પષ્ટ છે । કવિ અહીં પરમામાને જ નિશ્ચિન કારણ માને છે તેથી તે પરમાત્મા અને કાલ વચ્ચેને અભિન્ન કલ્પી કહે છે કે જે કાલચક્ર નિરતર પ્રગ્નમાન હોવાની માન્યતા છે તે કાલચક્ર વસ્તુતઃ પરમાત્મા જ છે । કાલને ચક્ર કહેવામા આવેલ છે તે એમ સૂચના કે જેમ ચક્ર સદા ફર્યા કરે છે તેમ કાલ પણ સદા ગતિ કર્યા કરે છે । ચક્રમા આરાઓ હોય છે તે બાર કે છ હોવાની માન્યતા છે । કાલને ચક્ર કહેવામા ૪ પણ આશય છે કે ચક્રના ૮ કે બાર આરાઓની પેઠે કાલને પણ છ ઋતુ અને બાર મહિનારૂપ આરાઓ છે । જૈન પરપરામા પણ કાલચક્રનો કલ્પના છે પરંતુ તેમા ઋતુ કે માસને સ્થાને ધીજી જ જાતના છ અને બાર વિભાગ કલ્પી તેને આરા કહેવામાં આવ્યા છે । તે છ કે બાર કાલવિભાગ બ્રહ્માના દિનસ અને રાતની પૌરાણિક કલ્પનાથી પણ આગલ વધી જાય છે । ચંદ્રતીનો ક્રમ સૂચનાર છ આરા ઉત્સર્પિણી અને પડતીનો ક્રમ મૂચનાર છ આરા અવસર્પિણા કહેવાય છે । આ ઋતુ

ચક્ર અને માસચક્ર નિયમિતપણે એક પછી એક ધોમ્યા સિવાય ફરીફરીને જાય અને આવે છે । એની ગતિ વરાસર ચક્ર જેવી જ છે, તેથી વાગ્ડને ચક્રની ઉપમા ઘરાસર લાગૂ પડે છે । અન્તે કવિ કહે છે કે સમગ્ર જીવજોકનું જીવન પરમાત્માને જ આમારી છે । કવિનું આ કથન કઠના "ન પ્રાણેન નાપાનેન મર્ત્યો જીવતિ કથન । इतरेण तु जीवति यस्मिन्नेनावुपाश्रितौ" (૫૫) આ વિચારનું પ્રતિવિમ્બ છે ।

अस्मिन् प्राणा प्रतिवृत्ता प्रजानाम्

अस्मिन् प्रीते शीर्णमूला पतन्ति

प्राणाशसा पलमिव मुकुटवत् ॥ ૨૪ ॥

પ્રાણાશસા પલમિવ મુકુટવત્ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ—આ પરમાત્માના જ પ્રજાના પ્રાણો જડાઈ છે । એના જ તે પ્રાણો રપની નામિના આરાની પેઠે અર્પિત થઈ છે । જ્યારે એ પરમાત્મા પ્રસન્ન થાય ત્યારે જ પ્રાણની એમના ઢીંટલાયી છૂટા પડેલ ફલ્લનો પેઠે શિપિટપૂલ વની સ્ત્રી પડે છે ।

ભાવાર્થ—શુદ્ધ્યપુર્વેદમા જેમ મનને વિષે કહેવામા આવ્યું છે "યસ્મિન્નૃત્ત સામ યપુષિ યસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિતા રપનામાવિચારા । યસ્મિન્શ્વિત્ત સમ્પ્રોત પ્રજાનાં" (૩૪૫) તેમ અહિં કવિ પરમાત્માને ઉદેશી કહે છે કે પ્રજાઓના પ્રાણો પરમાત્માના જ વડ છે અને તે નામિના આરાની પેઠે ગોઠવાય છે । એટલે કે પ્રાણીજીવન પરમાત્મા સાથે જ સમઘાયેલું છે, તેથી હુદુ નથી । આમ ઠના જ્યારે પરમાત્માનો અનુમદ થાય છે ત્યારે એ પ્રાણ ઘરાણ કરવાની વૃત્તિ, એનું મૂલ્ય અવિદ્યા નદ્ર થવાયી આપોઆપ સરી જાય છે । આ કથનમા વિગેર માસે છે, કેમ કે જો પ્રજાપ્રાણ પરમાત્મા સાથે પ્રથિત હોય તો તે પરમાત્મા પ્રસન્ન થવાયી સ્ત્રી કેમ પડે ? પણ એનો પરિહાર એવી રીતે કરવો જોઈએ કે પ્રાણીઓની જિંજીવિયા તે અજ્ઞાનને આમારી છે । જ્યાં ટગી પ્રાણીઓ પોતાને પરમાત્માનું ન જાણે ત્યાં ટગી જ તે જિંજીવિયા ટકે છે અને ત્યાં ટગી જ પરમાત્માના પ્રાણ નમઘાયું રહે છે । પરમાત્માસ્વરૂપનું માન થતા એ અજ્ઞાનનું મૂલ્ય શિપિટ થવાયી જિંજીવિયા આપોઆપ ચાડી જાય છે ।

नामिमां आरा गोष्ठवायानी उपमा वेद^१ काळथी प्रसिद्ध छे अने ते बृहदार-
ण्यक, मुण्डक, कोपीनकी आदि उपनिषदोमा पण बहु प्रचार पामी छे^२ ।

मुण्डकोपनिषद्मा 'तस्मिन् दृष्टे परापरे' (२२८) ए पद्यमा ज्ञानयोगनो
महिमा छे ज्यारे अहिं 'अस्मिन् प्रीते' ए उत्तरार्धमा भक्तियोगनु माहात्म्य छे,
जेवी रीते 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य ।' (कठ २२२) इत्यादिमा छे । पाकु
फळ बधनथी द्रुत पडानी उपमा पण बहु जूती छे—“उर्वारुक्रमिष बधनात्”
—शुक्लयजुर्वेद ३६० । कालिदासे पण एनो उपयोग कर्यो छे ।

अस्मिन्नेकशत निहित मस्तकानामस्मिन् सर्वा भूतयश्चेतयश्च ।

महान्तमेन पुरुष वेद वेद्य आदित्यवर्णं तमस परस्तात् ॥ २५ ॥

अर्थ—एमा सो मस्तक रह्या छे, एमा बधीज सपत्तिओ अने विपत्तिओ छे ।
अवधारणी पर सूर्य जेवा प्रकाशमान वर्णगळ्या ए ज्ञेय महान् पुरुषने हु जाणु छु ।

भावार्थ—पुरुषसूक्तमां (ऋ० १०९०१) पुरुषनु वर्णन करता 'सहस्र-
शीर्षा' पदथी हजार मस्तकनो निर्देश छे जेनु अनुरण शुक्लयजुर्वेद (३११)
तथा श्वेताश्वतर (३.१४) आदिमां छे । अहिं तो कनिए पुरुषरूपे परमात्मानु
वर्णन करता सो मस्तकनो निर्देश कर्यो छे । सो के हजार ए सख्याभेद मात्र
छे, एनु तात्पर्य तो एटलु ज छे के लोक-पुरुष-रूप परमात्माने अनेक मुख छे,
ज्यारे मनुष्य पुरुष के कोई पण प्राणी पुरुषने मात्र एक ज मुख होय छे । पर-
मात्मानो विशेषता ए छे के तमाम प्राणीओना मुखो ए एना ज मुखो छे । शुक्ल-
यजुर्वेदमा (२५.१३) मृत्यु अने अमरत्व बनेने परमात्मानो छाया तरीके वर्णन-
वामां आब्या छे । एज तत्त्वने अही कवि जुदी रीते बहलावी कहे छे के बधीज
विभूतिओ अने विपत्तिओ लोकपुण्यरूप परमात्मा ज छे । आवा परमात्मपुरुषनु
वर्णन 'वेदाहमेत पुरुष महान्तमादित्यवर्णं तमस परस्तात् ।' इत्यादिरूपे शुक्ल-
यजुर्वेद (३११८) अने श्वेताश्वतर (३८)मा छे । तेने ज योडा फेरफार साथे
कवि अहिं उत्तरार्धमा प्रयित करे छे ।

आखा पद्यनु तात्पर्य परमात्मानो लोकोत्तरता सूचनवानु छे । सामान्य लौकिक
पुरुष एकमुख होय छे, ज्यारे परमात्म पुरुषने अनेक मुखो होय छे । लोकिक
पुरुषने सपत्ति के विपत्ति होय पण ते बधीज नहीं, ज्यारे परमात्म पुरुषमा बधी

१ शुक्लयजुर्वेद ३४५ ।

२ बृहद० २५ १५ । मुण्डक० ३ २६ । कोपी० ३ ९ ।

३ पुरुषवे०—मु० ।

સપત્તિ-નિપત્તિઓનો સમાસ થઈ જાય છે । લૈન્કિક પુરુષ અજ્ઞાનાધિકારી બાવૃત્ત હોય છે ત્યારે પરમાત્મ પુરુષ યથી પર છે ।

ત્રિદ્વાનદ્વદ્વેતનોઽચેતનો યા ક્ષમ્યા નિરીદ્ધઃ સ દ્વ પુમાનાત્મતન્મઃ ।

શ્વરાકાર સત્તત્ત ચાક્ષરાત્મા ત્રિશીર્યન્તે યાચો યુક્તયોઽસ્મિન્ ॥૨૬॥

અર્થ—તે આત્મતન્ન પુરુષ વિદ્વાન્ છે અને અજ્ઞ છે, ચેતન છે અને અચેતન છે, વર્તા છે અને અવર્તા છે, પરિવર્તિષ્ણુ છે અને અપરિવર્તિષ્ણુ છે । યા ય પરમાત્માને વિષે વધા વાળીવિલાસો વિરમી જાય છે ।

ભાવાર્થ—આ પદમા અનેક પરસ્પર વિરોધી વિશેષણદ્વન્દ્વો દ્વારા પરમાત્માનુ ઐક્યરૂપત્વ તેમજ લોકોત્તરત્વ સૂચવ્યુ છે । કવિ છેવટે યા વિરોધી દ્વન્દ્વો દ્વારા ઘર્ષન કરતાં યાકતો હોય તેમ કહે છે કે સાચી યાત તો ય છે કે કોઈ પળ યાગ્યુક્તિ પરમાત્માનુ નિરૂપણ યરના અસમર્થ છે । વિરોધી વિશેષણો દ્વારા પરમાત્માનુ સમુણ સ્વરૂપ ઘર્ષણ કવિ છેવટે તેના નિર્ગુણ સ્વરૂપ તરફ જ યલે છે ।

વિશેષણગત વિરોધાભાસનો પરિહાર અપેક્ષાવિશેષથી થઈ જાય છે । અહીં પરમાત્મા સર્વાત્મકરૂપે વિવક્ષિત હોનાથી અજ્ઞાનો જ્ઞાની, જડ ચેતન, વર્તા-અવર્તા, વિનશ્વર-અવિનશ્વરરૂપ જે કાઈ છે તે વધુ પરમાત્મરૂપ હોનાથી તેમા વધા જ વિરોધી વિશેષણો ઘટી શકે । ત્રિશિદ્ધાદ્વેતનાદમા પરમાત્માનુ શરીર ચિદ્ અચિદ્ ઉભયમ્પ કલ્પાયેલ છે તેની તેમા જેમ પરમાત્મા ચિત્ શરીર અને અચિત્ શરીર કહી શકાય તેમ અહીં પણ કહી શકાય । શુદ્ધાદ્વેતના અવિપરીત પરિણામનાદમા જે કાઈ જડ-ચેતન જગતમા છે તે વધુ પરમાત્માના પરિણામરૂપ મનાય છે યટલે તે મત પ્રમાણે જડ કે ચેતન જે કાઈ છે તે વધુ પરમાત્મરૂપ જ છે । તેમા વિચારોની ઝાયા આ પદમા છે । યતા કવિ ‘યતો યાચો નિર્તન્તે’ ય તૈત્તિરીયોપનિષદ્ (૨ ૪) ના યાક્યને અનુસરી છેવટે પરમાત્માનુ નિર્ગુણ સ્વરૂપ જ સૂચવે છે ।

બુદ્ધિબોદ્ધા યોધનીયોઽતરાત્મા યાદ્યધ્યાય સ પરાત્મા દુરાત્મા ।

માસાયેક ના પૃથગ્ નાર્મ્મ નોમૌ સર્વે ચેતત્ પશયો ય દ્વિપત્તિ ॥૨૭॥

અર્થ—આ પરમાત્મા બુદ્ધિની બોદ્ધા અને બુદ્ધિનો ત્રિપય છે । તે અદર છે અને યાદ્ય છે, ય શ્રેષ્ઠ આત્મા અને કનિષ્ઠ આત્મા છે, ય નથી યક કે નથી અનેક, અને યના તે ઉભયરૂપ નથી યમ પણ નથી । કહી ય સવરૂપ છે કે જેનો પશુઓ—જીવત્માઓ દ્વેપ કરે છે ।

ભાવાર્થ—સાહ્યતત્ત્વજ્ઞાનને અનુમતી આત્મા અને પરમાત્માને લાગુ પડે યા

જે વિરોધાભાસી વિચારો વેદ, ઉપનિષદ્ અને ગીતા આદિમા અનેક રીતે પ્રકટ થયેલા છે તે જ વિચારોમાથી કેટલાકને કવિએ આ પદ્યમા વિરોધાભાસી વિશેષણ દ્વન્દ્વરૂપે પ્રયોગ કર્યા છે અને તે દ્વારા પરમાત્માની લોકોત્તરતા સૂચવી છે । સાહ્ય-દર્શન આત્મા-પરમાત્માને બુદ્ધિ—અતઃકરણનો સાક્ષી માની બુદ્ધિગત બોધની છાયા-વાળો કલ્પી કૂટસ્ય હતા તેને બોદ્યા કહે છે, અને સાથે જ તે ‘આત્મા યા અરે દ્રષ્ટવ્ય શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્ય ’ (બૃહદાં ૪ ૫ ૬) इत्यादि જેવા શબ્દો દ્વારા આત્માને બુદ્ધિવૃત્તિનો વિષય પણ કહે છે । ૧ વિચારયુગલને કવિએ બોદ્યા અને બોધનીય કહી પ્રકટ કરેલ છે । ‘તદન્તરસ્ય સર્વસ્ય તદુ સર્વસ્યાસ્ય બાહ્યત ’ (इशा० ૫), ‘સત્ત્વાદ્યામ્યતરો હ્યજ ’ (મુણ્ડં ૨ ૧ ૨) જેવા શબ્દોમા જે વિચાર ઉપનિષદોએ વ્યક્ત કર્યો છે તેને જ અહિં કવિ ‘અન્તરાત્મા’ અને ‘બાહ્ય’ શબ્દથી વ્યક્ત કરે છે । સર્વતત્ત્વોમા આત્મા જ મુખ્ય તત્ત્વ હોઈ તે પર કે પરમ આત્મા તરીકે સુવિદિત છે । પણ કવિ અહિં તેને ‘દુરાત્મા’ પણ કહે છે અને સાય વિરોધી બાજુ મૂકે છે । આ પરાત્મા અને દુરાત્માનો વિરોધાભાસ ગીતાના નિભૂતિ-યોગ અધ્યાય (૧૦)માં સ્પષ્ટ છે । ઝ્યારે કૃષ્ણ પોતાને ‘સિદ્ધાના કપિલો મુનિ ’ (૧૦ ૨૬), ‘સર્પાણામસ્મિ વાસુકિ ’ (૧૦ ૨૮), ‘અનન્તથ્વાસ્મિ નાગાનામ્’ (૧૦.૨૯) એમ કહે છે ત્યારે તે પોતામા પરાત્મા અને દુરાત્માપણાનુ દ્વંદ્વ ઘટાવી છેન્દ્રે તે લોકોત્તરત્વ જ સૂચવે છે । કવિએ અહિં ૧ જ માર્ગ લીધો છે ।

ઋગ્વેદના નાસદીય સૂક્તમાં મૂલતત્ત્વનુ સ્વરૂપ વતાનતા ઋષિ કહે છે કે નથી તે સત્, નથી અસત્ કે નથી સદસદ્ આદિ । તેમ અહિં કવિ આત્માનુ સ્વરૂપ વતાનતા તેને એક માનવો, પૃથક્ માનવો કે ઝમયરૂપ માનવો इत्यादि વિરૂપોનો નિષેધ કરે છે અને છેન્દ્રે કહે છે કે તે તો સર્વાત્મક છે ।

કવિ આત્માનુ આવુ વિરુદ્ધ દેખાતુ વર્ણન કરી છેન્દ્રે કહે છે કે પરમાત્માનુ સ્વરૂપ જ એવુ છે કે જે અજ્ઞાન અને ક્લેશ વાસનાથી પ્રસન્ન એવા માણસોથી ન સમજાય । ઝલતુ તેઓને એવુ સ્વરૂપ સામઝી તેના પ્રત્યે દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે । જીનાત્માને કવિ પશુ શબ્દથી વર્ણવે છે તે ૧ સૂચવના કે વસ્તુત માણસ જાત પણ અજ્ઞાનપાશથી બદ્ધ હોઈ પશુ જેવી દીન અને પરાધીન જ છે, અને તેથી જ તે પશુપતિ—પરમાત્માના સ્વરૂપથી મટકે છે ।

સર્વોત્તમક સર્વગત પરીતમનાદિમધ્યાન્તમપુણ્યપાપમ્ ।

યાલ કુમારમજર ચ વૃદ્ધ ય પન વિદુરમૃતાસ્તે ભવન્તિ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ—સર્વરૂપ અને છતા સર્વમાં રહેલ તેમજ વ્યાપ્ત, આદિ, મધ્ય અને અત્યથી રહિત, પુણ્ય પાપથી રહિત, બાલ છતા કુમાર, વૃદ્ધરૂપ રહિત છતા વૃદ્ધ એવા એ પરમાત્માને જે જાણે છે તે અમર થાય છે ।

ભાવાર્થ—અહિં પણ વિરોધાભાસી વર્ણન છે । પરમાત્મા સર્વ-વાપક અને સર્વ-રૂપ હોનાથી એ વર્ણન વસ્તુતઃ વિરોધ વિનાનું જ છે । કવિનું મુખ્ય તાત્પર્ય તો એ છે કે જેઓ સર્વ પરમાત્મદર્શન કરે છે તે જ મૃત્યુની પેલી પાર જાય છે ।

આ પંથનું પ્રથમ પાદ શ્લોકાન્તર (૩૨૧)ના 'સર્વોત્તમાન સર્વેભ્ય વિમૂલ્યાત્' । એ વચનનું પ્રતિવિમ્બ છે । વીજા પાદમાં 'અનાદિમ' શાત્તમનતતીર્યમ્' ગીતા (૧૧૧૯)નો તથા 'ય આત્મા અપહતપાપ્મા' છાંદોગ્ય (૮૭૧)નો પ્રતિ-ધ્વનિ છે । વીજા પાદમાં 'ત્વ સ્ત્રી ત્વ પુમાનસિ ત્વ કુમાર ઉત વા કુમારી ત્વ જીર્ણો દણ્ડેન વચ્ચસિ' (૪૩) તથા 'વેદાહમેતમજર પુરાણમ્' (૩૨૧) એ શ્લોકાન્તરનો સંક્ષેપ છે । ચોથું પાદ પણ શ્લોકાન્તરના 'ય એતદ્વિદુરમૃતાસ્તે ભવતિ' (૩૧ તથા ૧૦) વચનની અનુકૃતિ માત્ર છે ।

નાસ્મિન્ છાતે મહાજિ મહાચર્યે નેજ્યા જાપ સ્વસ્ત્યો નો પવિત્રમ્ ।

નાહ નાન્યો નો મહાનો કનીયાન્ નિ સામાન્યો જાયતે નિર્વિશેષ ॥૨૧॥

અર્થ—આ વ્રક્ષ—પરમાત્માનું જ્ઞાન થાય ત્યારે વ્રક્ષચર્ય, યજ્ઞ, જપ, સ્વસ્તિ-વાચન કે પવિત્ર—દર્ભ યા યજ્ઞોપવીત—એ કશું કર્તવ્ય રહેતું નથી । પછી તો આત્મા હું નહિં, મોટો નહિં, નાનો નહિં એવો નિ સામાન્ય અને નિર્વિશેષ થઈ જાય છે ।

ભાવાર્થ—પ્રાચીન કાલથી વ્રક્ષચર્ય, ગાર્હસ્થ્ય આદિ આશ્રમોની અને તે જગેના કર્તવ્યપાલનની પ્રથા ચાલતી આવી છે । વ્રક્ષચર્ય ધારણ કરી પ્રથમ આશ્રમના શાસ્ત્રાભ્યાસ કરાતું । વીજા ગાર્હસ્થ્ય આશ્રમમાં અનેકવિધ યજ્ઞો કરવાનું વધન હતું । સ્વાગામિમુખ વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં જપ, સ્વસ્તિવાચન, તેમજ પવિત્ર ગણતા દર્ભાસન આદિનો ઉપયોગ કરવાની પ્રથા હતી । કવિ અહિં સંન્યાસાશ્રમના વ્રક્ષજ્ઞાનની સર્વશ્રેષ્ઠતા અને સર્વોચ્ચ કર્તવ્યતા વતાવવા કહે છે કે ત્યારે વ્રક્ષજ્ઞાન થાય છે ત્યારે પ્રથમના ત્રણે આશ્રમોના કર્તવ્યો અને વિધાનો સ્વયમેવ અનુપયોગી બની છૂટી જાય છે । વ્રક્ષજ્ઞાન થયા પછીની આત્મદશા વર્ણવતા કવિ કહે છે કે તે થયે તો આત્મા હું—પ્રથમપુરુષ કે અન્ય—તૃતીયપુરુષ રહેતો નથી । તેમજ એનામાં મોટાપણા કે નાનાપણાનો ભાવ પણ રહેતો નથી । એ સામાન્ય અને વિશેષ

વન્ને પ્રનારોથી પર થઈ જાય છે । બ્રહ્મજ્ઞાનજનિત આત્મસ્થિતિનુ આ વર્ણન નિર્ગુણ અને દ્વન્દ્વાતીત ભૂમિકા સૂચવે છે । જ્ઞાનપ્રધાન ઉપનિષદોમા અને જ્ઞાનયોગપ્રધાન ગીતાના વચનોમા આ જ રીતે આત્મજ્ઞાનનુ માહાત્મ્ય વર્ણનાયલુ છે ।

નૈન મત્વા શોચતે નામ્યુપૈતિ નાપ્યાશાસ્તે ધ્રિયતે જાયતે વા ।

નાસિંહ્લોકે શૃહ્યતે નો પરસિન્ લોકાતીતો વર્તતે લોક ઇવ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ—પરમાત્માને જાણ્યા પછી જ્ઞાતા નથી શોક કરતો કે નથી કાંઈ પ્રાપ્ત કરતો । તે આશા પણ નથી સેવતો, નથી મરતો કે નથી જન્મ લેતો, તે આ કે પરલોકમા પકડાતો જ નથી । તે લોકાતીત થયા છતાં લોકમા જ વર્તે છે ।

ભાવાર્થ—કવિએ અહિં જીવનમુક્ત બ્રહ્મજ્ઞાનીની દશાનુ વર્ણન કર્યું છે । તેઓ જ્ઞાની લોકો વચ્ચે રહે છે છતાં તે સાધારણ લોકોના શોક, હર્ષ, આશા, જન્મ, મરણ અને ऐहिर्નુપારલોકિનુ વચનથી પર હોઈ લોકાતીત બની જાય છે । આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાના મુખ્ય સાધન તરીકે અહિં આત્મજ્ઞાનને જ નિર્દેશેલુ છે । ગીતામા આવા જીવનમુક્ત પુરુષની દશાનુ અનેકરીતે વર્ણન છે । કઠના ‘મત્વા ધીરો ન શોચતિ’ (૪૪) તથા ‘ન જાયતે ધ્રિયતે વા વિપશ્ચિત્’ (૩૧૮) એ શબ્દો તો પ્રસ્તુત પદમા પુનરવતાર પામેલા માસે છે ।

यस्मात् पर नापरमस्ति किञ्चिद् यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ।

वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येक तेनेद् पूण पुरुषेण सर्वम् ॥ ૩૧ ॥

અર્થ—જેનાથી પર કે અપર કાંઈ નથી, જેનાથી કોઈ વધારે નાનું કે વધારે મોટું નથી, જે એકઝે થૂલોકમા વૃક્ષની પેઠે નિશ્ચલ ઊભો છે તે પુરુષથી આ વધુ પરિપૂર્ણ છે ।

ભાવાર્થ—અહિં લૌકિક વસ્તુઓથી પરમાત્મ પુરુષની વિલક્ષણતા જ પ્રિરોધા-માત્રી વર્ણન દ્વારા વ્યક્ત થઈ છે । ઈશાવાસ્યમા ‘તદ્ગે તદ્વન્તિકે’ (૫) શબ્દથી અને કઠમા ‘અણોરણીયાન્ મહતો મહીયાન્’ (૨૨૦) તથા ઝાદોગ્યમા ‘એપ મ આત્માઽન્તર્હદયેઽણીયાન્ જ્યાયાન્’ (૩૧૪૩) શબ્દથી વિધિમુખે જે માત્ર પ્રતિપાદિત થયો છે, તે જ માત્ર અહિં કવિએ શ્વેતાશ્વતરનુ (૩૯) આલુ પદ્ય જેમનુ તેમ હર્ષ, વ્યતિરેકમુખે પૂર્વાર્ધમા સૂચવ્યો છે । અતિમ પાદ ‘યેન સમિદ તતમ્’ (ગીતા ૮૨૨) નો પ્રતિપ્રતિ છે

नानाकल्प पश्यतो जीवलोक नित्यासक्तं व्याधयश्चाधयश्च ।

यस्मिन्नेव सर्वत सर्वतरने दृष्टે देवे नो पुनस्तापमेति ॥ ૩૨ ॥

અર્થ—જીવલોકનુ નાનારૂપે દર્શન કરનારને આત્મિઓ અને વ્યાધિઓ સદા ઘલગેલી રહે છે । પરંતુ પૂર્વાક્ત પ્રકારે સત્ તરફ સતતરૂપ જે દેવ છે તેનુ દર્શન થતા જ દ્રષ્ટા ફરી સતાપ નથી પામતો ।

ભાગ્યાર્થ—અહિં કવિએ પહેલાના વધા પદ્યોમા એકદર પરમાત્માનુ અદ્વિતસ્વરૂપ વર્ણવ્યુ છે । તેથી ઉપનિષદો અને ગીતાની પટે દ્વિત અને અદ્વિતજ્ઞાનની ફલશ્રુતિ કરતા મેદજ્ઞાનથી સંતાપ અને અમેદજ્ઞાનથી સતાપનો અભાવ વર્ણવે છે । છાંદો મ્થના ‘તરતિ શોરુમાત્મવિદ્’ (૭ ૧ ૩) એ દૃઢા વાક્યમા આત્મજ્ઞાનની ફલશ્રુતિ અને અર્થાપત્તિથી મેદજ્ઞાનજન્ય સતાપનુ સૂચન છે, તે જ માયને કવિએ અહિં વધારે સ્પષ્ટતાથી વર્ણવ્યો છે ।

[રઢુશ્રુત ૫૦ માધ્યાચાર્ય, ૫૦ દલસુખ માલગણિયા તથા શ્રી મહેદ્રકુમાર ‘અભય’નો હુ તેમના પૂર્ણ સહકાર ચદલ હૃદયથી આભારી છુ ।]

*

શુદ્ધિપત્રક ।

પૃ૦	પ૦	અનુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૧૦	મૂલ	મૂલ
૭	૧૦	શ્વાસ	શ્વાસ
૭	૩૬	યનો	મ્થનો
૮	૨	માની	માની
૮	૩૦	મે	મે
૮	૩૪	‘અત્મા’	‘અજ્ઞ’ ન
૧૦	૪	પેદપેદ	‘
૧૨	૯	છે, ૧	‘
૧૨	૨૧	પેદપેદ	
૧૬	૨૧	વર્ત્તા ।	
૧૭	૧૮	૦મા(મ)વો	
૧૭	૩૦	તિ સ્વસાવો	
૧૯	૧૯	વિશ્વતસ્થાન્	
૨૪	૨૦	વસ્તુનો	

* *

*

